

STATISZTIKAI ELŐADÁSOK

MELYEK

A FÖLDMÍVELÉS-, IPAR- ÉS KERESKEDELEMÜGYI MAGYAR
KIR. MINISTER ÁLTAL SZERVEZETT

STATISZTIKAI TANFOLYAMBAN

TARTATTAK.

A MINISTER RENDELETÉBŐL KÖZZÉTESZI

A

STATISZTIKAI OSZTALY.

II. FÜZET.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

A

Rev. 1865.

NÉPSZÁMLÁLÁS.

UJTA

ÉS A KÖZGAZDASÁGI MINISTER ÁLTAL SZERVEZETT

STATISZTIKAI TANFOLYAMBAN

ELŐADTA

KELETI KÁROLY,

A STAT. OSZTÁLY VEZETŐJE, A M. TUD. AKAD. LEV. ES AZ ORSZ. M. STAT.
TANÁCS TAGJA.

KÖZZETESZI

A MINISTERIUM STATISZTIKAI OSZTÁLYA.

KSH Könyvtár

000000269452

ORSZAGOS M. KIR. STATISZTIKAI
HIVATAL
KÖNYVTÁRA.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

A NÉPSZÁMLÁLÁSRÓL.

A népszámlálás az összes statistikának egyik legfontosabb, egyttal legnehezebb művelete. Ezen fontosságánál és nehézségénél fogva régóta foglalkoztatja a tudomány és gyakorlat embereit, kiknek befolyása alatt az folyton fejlődik és tökéletesbül, minélfogva bátran állíthatni, hogy a népszámlálásnak már *történelme* is van, mely a népszámlálás *tárgyának és feladatainak* ismertetésével egytt, első előadásom két részét fogja képezni.

Ismerve a tárgyat, melylyel foglalkoznunk kell, azt fogjuk találni, hogy egy ország lakossága különböző elemekből áll, melyeket egyszerre fölkarolni nem lehet, hanem hogy szükséges a *népességnek bizonyos osztályozása*, és szükséges a *tények és viszonyok ismerete*, melyek népszámlálás alkalmából számbaveendők; második előadásom tehát külön két fejezetben ezekkel fog foglalkozni.

Ha a megszámlálendő népesség különféle osztályait ismerve, tisztában leszünk az iránt is, mit kelljen tulajdonképen számbavenni, azt fogjuk tapasztalni, hogy a *népszámlálás ideje* is komolyan megfigyelendő tény, és rá fogunk jönni arra, hogy a *számlálásoknak különféle módszerei* vannak, melyekre nézve szintén tisztába kell jutnunk, hogy egyiknek vagy másiknak alkalmazására magunkat elhazozhassunk. Ingadozó nézeteinket e tekintetben lényegesen fogja megszilárdítani, útba és talán helyreigazítani azon vélemények és határozatok ismerete, melyeket a világ legelső rendű tudósai és szakférfiai a *nemzetközi statisztikai értekezletek* alkalmával kinyilatkoztattak; elég fontos tárgyak, hogy bennünket a harmadik órán keresztül elfoglaljanak.

Az ekkép nyert vezérfonal segítségével immár könnyű lesz egyik-másik, példaképen kiemelt *népszámlálást bírálólag megtekint-*

tenünk, s néhány általuk szerzett adatot kiemelvén, kissé e nagyfonságu művelet *költségbeli oldalával* is megismerkednünk. Ily előzmények után pedig eléggé tisztázva lesznek a nézetek az iránt, hogy a közelben megindítandó *magyar népszámlálás* módozatára nézve itéletet kockáztassunk, itéletet, mely nem lesz talán kedvezőtlen a hazai tervezetre nézve, ha tapasztaljuk, mennyire vette számba a magyar statistikai hivatal és tanács mind azt, mit ez ügyben a tudomány s a mivelt külföld gyakorlata helyesnek bizonyított. Ha ezek után ugyancsak a negyedik és nekem kiszabott utolsó előadás alkalmával még egy pillantást vetünk a népszámlálás által szerzett *anyag feldolgozására*, ki lesz merítve, a mennyire ily rövid alatt lehet, a tárgy, ki legalább annyiban, hogy minden előforduló fontosabb körülmény meg volt pendítve, habár a tárgy terjedelménél fogva számos érdekes részletet csak futólag fog lehetni megérintenünk.

I.

A népszámlálás tárgya és történelme.

Az államra és társadalomra nézve fontos, hogy azon alapokat ismerje, melyeken ereje nyugszik s azon tényezőkről legyen fogalma, melyekből hatalma fejlődik. Az állam alaperejét területe és népessége képezi, az ország területi nagysága s lakosainak száma tehát hatalmi tényezői.

De valamint a terület pusztá nagyságának ismerete legkritikább esetben elegendő arra, hogy például valamely közgazdasági intézkedésnek alapul szolgáljon, hanem legtöbbször a terület minősége, természeti tagozása stb. is számba veendő, épugy a népesség pusztá számán kívül ismerni kell a népesség alkotó részeinek, az egyéneknek testi és szellemi, vallási és nemzetiségi stb. minőségét, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat, az államéletben elfoglalt helyöket, a népességnek az államhoz való vonatkozásait, földadatait és körülményeit.

A statisztikai kutatás azon része, mely az emberrel foglalkozik, e tudományuk egyúttal legfontosabb része. Engel, a berlini statisztikai hivatal jeles igazgatója igen találóan jellemezte a tudomány ebbeli földadatait, azokat jobban előadni egyhamar aligha sikertülne válnak. „A statisztikai kutatás — ugymond — az egyént egész világi életén át kíséri, hogy életéről minél hűvebb képet nyerjen. Följegyzi születését, keresztelését, beoltását, iskolai oktatását, és ennek eredményét, szorgalmát s az iskolából való elbocsáttatását, további kiképzését, s ha férfi, testalkatát és hadképességét is. De földi vándorlásának további léptein sem hagyja el. Följegyzi, hogy mely életpályát választott, hol alkotott magának tüzhelyet, mikép kezeli háztartását, fiatal korabeli csordultig levő erejéből gazdálkodott-e meg valamit öreg napjai számára, megházasodott-e, mely korban, és minő feleséget vett; a statistika foglalkozik vele, ha jó dolga vagy ha sorsa rosszra fordul. Ha életében hajótörést szenved, ha anyagilag, szelle-

míg vagy erkölcsileg megbukik szintén számba veszi; az embert csak halálával hagyja el, miután hiven följegyezte, mely korban halt meg s mely körülmények okozták halálát. Ha vissza van adva a földnek bezárja számláját, ha csak saját művei túl nem élnek vagy cselekvényei az államra vagy községre további kötelezettséget nem róttak.⁴

E viszonyok nagy részének számbavétele csakis a népszámlálások útján sikerülhet s ezért foglalnak el ezek napjainkban mind kiválóbb helyet a statistika egyes műveletei között.

Ha azt mondom, napjainkban, ezzel korán sines kifejezve az, mintha már az őskorban is nyomaira nem akadnánk a népszámlálásoknak. Már a régi egyiptomiak is eszközöltek ily számlálásokat, sőt náluk már lakossági lajstromok is divtak. A patriarchák családjaikkal együtt, egyének, koruk és nemők szerint voltak megszámlálva; az egyiptomi Pharaok népszámlálásai a bibliából ismeretesek, s a Mózes által a sinai hegy alján eszközölt megszámlálás talán ily egyiptomi hagyományon alapúl, de lehet, saját böles törvényhozói lelkének volt eredeti kifolyása. Az izraelitáknál egyáltalában eléggé ki volt mivelve a mai államtudomány ezen fontos ága, s habár föltehető, hogy nem a mi korunk teljes öntudatával hajtották végre és eszközölték a számlálásokat, s habár még sokkal később is leginkább honvédelmi szükségből történtek azok, a tény, hogy elég belátással eszközöltettek, el nem vitázható. Kétszáz évvel Mózes említett számlálása után Dávid király rendelt el ily népszámlálást, melynek eredményéből kitűnik, hogy a Mózes alatt 600,000 férfit számlált izraelita nemzetség közel 3.800,000 lélekre szaporodott.

A görögökről és rómaiakról már biztosabb adatokkal birunk. A régi hellének államintézményei is szükségessé tevék, hogy polgárai a közhelyeken folyton számon tartassanak s korunk tudományos kutatói mind több-több tényt derítenek ki, melyből Görögország lakosságának száma és viszonyai mind világosabban kitűnnek. Így *Boekh* például Attika lakosságát 500,000 lélekben állapítja meg, kik 10,000 házban lakván, mértföldenkint 6000-nél többre rúgtak, melynél nagyobb viszonylagos lakosságot napjainkban a legtömöttebb népek is alig bírnak fölmutatni.

A rómaiak rendezett államélete és kimivelt közintézményeik ismeretesek. Tőlük eredeti népszámlálási adatok is maradtak reánk, sőt ily népszámlálást harminczhatot ismertünk, melyek közel hetedfél százados korszakra tejednek. Igaz, hogy ezen számlálások távolról sem hasonlíthatók a jelenben eszközöltekhöz, mert szintén csak a

hadierő számbavételére irányozván főczéljukat, csakis a polgárokra, a fegyverfogható lakosságra szorítottak, a nőket és gyermekeket pedig, de még a rabszolgákat is számon kívül hagyták. Mindamellett az utókornak megőrzött eme számok az őskor legérdekesebb adatai közé tartoznak, s míg például a római népesség Servius Tullius alatt alig haladta meg a 400,000-et, Claudius császár idejében, vagyis hat századdal később közel 35 millióra becsültetett a római birodalom lakossága; egy kittinő német író pedig ugyancsak a császárság alatt 88 millióra becsüli, régi adatok nyomán, a lakosságot, melyben 45 millió Róma eurpai, 27 millió ázsiai, 16 millió pedig afrikai birtokaira esett.

Az Augustus idejében eszközölt népszámlálás mindnyájunk előtt ismeretes, mert amaz időbe esik Krisztus születése. S mert a biblia szerint József Nazarethből Betlehembe volt kénytelen e népszámlálás okaért vándorolni, mai statisztikusaink e tényből azt következtetik, hogy nem a tényleg jelenlevő, hanem az ugynevezett jogi vagy illetékes népességet vették számba, mert hiszen azért kellett mindenkinek születése helyén megjelenni, hogy ott összeírattassék.

Bármily érdekesek egyébiránt, már régiségüknél fogva is a felsorolt adatok, s bármily gondot fordítottak is a régiek a nép számának s nehány kezdetleges viszonyainak följegyzésére, a mai népszámlálások tudományos kutatásaitól távol állottak, s noha hatalmi tényezőkül föl is jegyezték a népességet, ezt csupán katonai és közgazgatási szempontból tevék, a mai népesedési statisztikáról nem volt fogalmuk.

E tekintetben azonban ugyszólván a legujabb időkig is alig találunk valami nagyobb haladás nyomára. A római birodalom felbomlásával s az egy időben folyt és fokozódott örökös mozgalom alatt se tér, sem idő nem maradt a népszámlálások fejlesztésére. A középkorban akadunk ugyan oly intézményekre, melyek előleges népszámlálást föltételezni engednek, a végrehajtás minőségéről azonban csak kevés tudomásunk van. A középkori tudományosság főápoló helyei a klastromok, kevés önállósággal fejleszték a tudományt, inkább csak megőrizték hagyományait s a kornak megfelelő statisztikai kutatások legtrikább foglalkozásaik közé tartoztak. Mai tudósaink egy része azt hiszi ugyan, hogy a heraldika képezte volna, legalább a kiválóbb osztályok statisztikáját, a mennyiben e mesterség vagy művészet a fő- és alsó nemesség, czimereik, jogaik s birtokaik tüzetes ismeretét követelte. Népeségi statisztikának azonban ez époly kevéssé tekinthető, mint a későbbi városi patriciusok, a czéhek és testti-

letek számbeli följegyzése, mert kizárólagosak voltak, mert csak egyes kiváló osztályokra voltak tekintettel, a népet pedig, a nemzet zömét és viszonyait számon kívül hagyták.

A mely népszámlálások akkoriban eszközöltettek, ha ugyan eszközöltettek, valami nagyon részletesek nem lehettek. Ezt már abból is következtethetni, hogy a legujabbkori, a mult század elején Franciaországban, derekán Németországban és Ausztriában megindított ily számlálások ugyancsak a régi kor hiányaiban vagyis abban szenvedtek, hogy kizárólag, vagy legalább nagyrészt csakis katonai szempontból eszközöltettek. A régi állam nem ismerte az egyént, csak osztályokat tisztelt és uralt, osztályokat vetett meg és tartott leigázva. Csak a munka felszabadításával, a rabszolgaság, jobbhágyás megszűntével, a hűbéri kötelékek lazultával emelkedik ki jobban az egyén, csak ekkor kezdenek érdekelni fejszámán kívül egyéb viszonyai is, csak innentől számítható a népesedési statistika kezdete s kutatásainak egyik fő eszköze, a népszámlálás is csak ettől fogva jegyezhet föl nagyobb haladásokat, valódi fejlődésnek csak korunkban indult.

A népszámlálásoknak ezen, bármily vázlatosan előadott történelme, ha érdeklél bir, okvetlenül kívánatossá teszi, hogy a hazánkban eszközölt ily népszámlálások történelmével is megismerkedjünk. Csakhogy, fájdalom, e történelem nagyon rövid, a mennyiben ugyanis Magyarországra nézve nem birunk bővebb adatokkal, sőt ez adatok majdnem teljes hiányából arra kell következtetnünk, hogy ez intézmény nálunk nagyon is új, és, a mi föltűnő, a történelmünkben gyakrabban előfordult absolutistikus korszakokkal esik össze leginkább.

Igy a legelső népszámlálás, melyről biztosabb tudomásunk van, az, melyet II. József rendelt el a helytartótanácsnak 1784-ben kelt leiratával Magyarországon és kapcsolt részeiben. Ezen rendelet ugyanazon elvekhez ragaszkodott, melyek e tekintetben a német-osztrák örökös tartományokban is irányadók valának, minélfogva előbb az osztrák népszámlálások módozatával kell megismerkednünk.

Ne higyjük azonban, hogy a népszámlálás Ausztriában is valami igen régi intézmény volna. Hiteles tudomás Ausztriában eszközölt általános népszámlálásról csak a mult század második feleből létezik, habár korábban is eszközöltettek egyes országaiban ily népszámlálások. Így hír szerint a harminczéves háború után, 1651-ben a végből készültek a papság részéről ily népszámlálások az osztrák tartományokban, hogy a katolikusok és protestánsok száma megtudható legyen.

Dr. Fick er, a bécsi statisztikai hivatal derék igazgatójának előadása szerint alig egy százada még, hogy Ausztriában törvény szerint elrendeltettek ily népszámlálások. Ott is csak 1754-ben történt meg az első, ugynevezett *lélek összeírás* (Seelen-Conscription) a lehető legegyszerűbb alapokon s a népesség egyszerű számán kívül csupán nemők, koruk és családi állapotuk lett följegyezve. Nagyobb fontosság, de nagyobb félszegséggel is párosulva, csak később tulajdonított a népszámlálásoknak, mikor ugyanis az osztrák hadsereg újjászervezése alkalmából, leginkább csak a férfilakosság pontosabb számba-vételére törekedtek. Több ilyenmű kísérlet után csak 1777-ben lett mind a férfiak mind a nők, valamint a házi állatok összeírása is elrendelve s oly népszámlálás eszközölve, mely az egyéneket családonként név, kor, rang és illetékesség szerint számba vette ugyan, a korra nézve mindazonáltal a nemeseknél s magasabb ranguaknál kivételt engedett, szóval ismét leginkább csak a katonaság alá eső 18—40 éveseket vette tüzetesebben számba.

Magyarországon a feljebb idézett rendelet alapján 1785-ben történt meg a házak számozása és eszközöltetett a népszámlálás; a következő két évben pedig az egész munkálat felülvizsgáltatott. Hasonló történt Erdélyben is; de a népszámlálás sem itt, sem Magyarországon nem ismételtetett többé, és II. József halálával törvénytelen rendeleteinek megszüntetésével vége szakadt ezen munkálatoknak. Magyarország rendjei az 1791-diki országgyűlésen megigérték ugyan, hogy Magyarország és társországai számára külön népszámlálási törvényt alkotnak, de ez csak 1802-ben jött létre. Azonban e törvény is kivette a megszámláltatás kötelezettsége alól a papságot és nemességet s a népszámlálás 1805-ben csakugyan ez alapon eszközöltetvén, nem volt teljes. Nem volt teljesebb az 1829—31-ben az erdélyi törvényhatóságok által eszközölt népszámlálás sem, mely szintén csak az adóköteles népre szorítkozott a nemességet és papságot pedig számon kívül hagyta. Ugyanily alapon készültek az 1834 óta a helyhatóságok által betöltendő *népességi táblázatok* s az 1772-diki utasítással megállapított *összeírási dika*, mely, ha az ország egész lakosságára terjed, a népszámlálást valamennyire pótolhatja vala. Miután azonban szintén csak adókivetési célja volt, s az adómentes lakosságra ki nem terjedt, tökéletesebbnek nem tekinthető. Igaz ugyan, hogy ezen dik szerint valamennyi egyén, telek, iparág stb. valami ötven rovat szerint és évenként volt összeírandó, de, ha elgondoljuk, hogy a kiváltóságos osztályok, az ugynevezett honoratiorok ez összeírás alá nem

estek, hiányosságát népszámlálási tekintetben könnyen beláthatjuk.

Legfontosabb volt talán régebben a népszámlálás a határörvidéken, mi katonai szervezetéből is ered. Ezen területre nézve még 1814-ben alkottatott egy összeírási rendszer, melynek értelmében a lakosság öt évről öt évre volt aratás után összeírandó. A lakosok felvételi ívekbe gyűjtve, előbb házak szerint, azután helységenként összeszámláltattak, ez összegekből századbeli, utóbb ezredbeli summázatok készültek, melyek viszont az udvari haditanács által egy összegbe gyűjtetvén, valamennyi határörvidéki tartománynak lakosságát kiténtették.

Magyarország és kapcsolt részeire nézve a fentebb jelzett népszámlálási állapot nem változott az 1848—49-diki eseményekig.

A lajtántúli tartományokban (altconscribirte Länder), az 1831-diki népszámlálás alapján készült népességi könyvek fölülvizsgálata, illetőleg helyreigazítása három-három évenként volt elrendelve. Az utolsó ily revisio 1846-ban eszközöltetett s miután ezen év óta népszámlálás azon országokban sem történt, a legközelebbi 1850-re rendeltetett el; de kiterjesztetett egyúttal Magyarországra, az akkor külön tartománnyá elöléptetett, ugynevezett szerb vajdasággal együtt, kiterjesztetett továbbá Erdélyre, Horvát-Tótországra és Dalmátiára is.

Az 1850-ben az akkori teljhatalmu császári biztos által elrendelt népszámlálás céljául az volt kitéve, hogy „megbízható alapul szolgáljon a hadsereg időnkinti kiegészítéséhez, a község, a belső közigazgatás és az általános országisme céljainak eléréséhez.“ Az 1850-ki népszámlálás, mint az akkori politikai viszonyok közt más-kép várható sem vala, ugyszólván katonai karhatalommal hajtatott végre. A számlálás eszközlésére számláló bizottságok alakítottak, melyek egy katonatisztből, a község előljárójából, a lelkészből s egy csendőrből állottak, kikhez még a szolgabíró vagy szolgabírói segéd, városokban pedig a községtanács egy tagja járult.

Milyenek lehettek oly népszámlálás eredményei, mely közel félévig folyt s a lakosságnak nem részvételével, de határozott ellen-szenvével találkozott, könnyen képzelhető. Ama rovat, melylyel a korábban szokásos lajtántúli fölvételi ívek megtoldattak, t. i. a nemzetiség kimutatása, az alig elhamvadtt belháboru utófájdalmi közepett szintoly kevésbé segítette elő az ügy népszerűségét, mint azon intézmény, hogy nagyobb városokban a rendőri biztosok közre-

működése lett az „ügy előmozdítása czéjából“ — mint mondták — igénybe véve.

Az 1850-diki népszámlálás eredményével maga az ausztriai kormány sem volt megelégedve és gyökeres újjászervezésre gondolt. E czélból 1855-ben az akkori császári belügyi ministeriumban egy, valamennyi ministerium képviselőiből alakult bizottságot tiltettek össze, mely e tárgy fölött hosszasan tanakodván, utasítást dolgozott ki, mely később császári pátens alakjában kötelező erőre emelkedvén, törvényül iktattatott a Reichsgesetzblatt-ba s melynek laapján végrehajtatott az 1857-diki, ez ideig utolsó népszámlálás a magyar-osztrák monarchiában.

KSH Könyvtár

II.

A népszámlálás föladatai.

A népszámlálásoknak tudományilag s gyakorlatilag tekintve roppant föladatát az eddigiek nemcsak el nem érték még, de, úgy szólván, meg sem közelítették. Legfőbb föladatuk, melylyel egyuttal legtöbb hasznot is hajtának, az volna, ha — mint Engel mondja — nemcsak megismerni engednék azt, mikép éri el az állam létele célját, hanem mikép éri el, illetőleg közeledik feléje minden egyes honpolgár?

Már a bevezetésben is föl volt említve, hogy a pusztá szám ismerete nem elegendő, de még egyes életviszonyok, néhány egyszerű összevetésnek alapul szolgálható adatok kiderítése sem éri föl a fáradságot, hogy értök ily roppant gépezetet működésbe hozzunk. Az eddigi fölvételek mind több-több oldalát iparkodtak ugyan kiténtetni a társadalmi életnek, de az emberiség haladásával, a tudománynak napról napra táguló látköre mellett többé nem lehet hiú óhajtás azt kívánni a statistikától, nevezetesen a népszámlálástól, hogy iparkodjék kiténtetni az egyesek életezéljének elérése, legalább megközelítése mikép sikerül; az így nyert eredmények alapján pedig alapot szolgáltatni az államnak is, hogy polgárai jóllétének előmozdítását mikép eszközölheti legczélyszerűbben.

Az egyes honpolgár és ember létele s léte célját Mohl következőleg állapítja meg:

- a 1-ső *saját életének és egészségének*, mint minden többi alapfőttelének *fentartása*;
- a 2-dik *az emberi nem szaporítása* mint a folytatólagos lételnek föltétele;
- a 3-ik *erkölcsi és vallási művelődés*, mint az együttlét alapja s az egész élet iránya;
- a 4-ik *elmeművelődés* a többi föladatok elérésére;

az 5-ik *izlésnemesítés*, mely részben kevésbé szükséges a többi szellemi iránynál és csakis ennek virágaként fejlődhetik ;

a 6-ik *az életnek kellemes élvezete* részint az eddigi föladatok eredményeül, részint pedig csak annyiban szabad, a mennyiben a többiek megoldattak.

Ha a statistikát olyannak tekintjük, mely eme föladatok megoldásához járulhat, tőle sem tagadhatunk meg bizonyos erkölcsi munkakört, s mert ily feladatai csakugyan vannak, megszűnik a vád is, mely e tudományt egyik legszárazabb, legkellemetlenebb műveletésének akarja bélyegezni, sőt nem tagadhatunk meg bizonyos emelkedettséget sem a népszámlálás oly száraznak látszó műveleteitől, s bátran követelhetjük, hogy az összes lakosság már hazafiságánál fogva is részt vegyen e működésben.

Igaz, hogy az összes statistikának sem sikerült még ez életelek mikénti elérésének módját, fokát az egyesre nézve kideríteni s így a népszámlálás, mint az összes tudománynak csak egyik alkalmazott eszköze sem felelhetett meg ezen hivatásnak. De elég már is hivatásaul ismernünk fel e magasabb célokat, hogy működésétől azonnal többet is követeljünk, mint a mennyit eredményezett, s e nagyobb követelések által a népszámlálás módszerének fejlesztésére, fogamatosisításának tökéletesítésére, javítására hassunk. Ha elfogadjuk, hogy a népszámlálás föladata kiténtetni az életelek elérésére befolyással levő legfontosabb tulajdonságokat minden egyes embernél, többé be nem érhetjük oly eljárással, mely az egyént csupán számul szerepelteti, hanem megkivánhatjuk, hogy az ember egyéntül kidomborodjék, hogy a népszámlálás öt életviszonyai közt mintegy lefesse s a családhoz, az államhoz vagy községhez, az egyházhoz és iskolához való vonatkozásait is feltüntesse.

Az újabb népszámlálások e viszonyok legnagyobb részét számba is veszik, s ha nagyobb részletezéssel nem ereszkednek az illető viszonyok kutatásába, oka nem annyira az eredeti följegyzések nehézségébe ütközik, mely mindinkább fogy, minél miveltebb a nép s minél többen vesznek részt a számlálás végrehajtásában ; hanem ütközik még inkább azon nehézségekbe, melyek az eredetileg gyűjtött anyag földolgozása körül felmerülnek s annál legyőzhetlenebbek, minél számosabb maga a megszámlálendő nép s minél több az egyeseknél kiténtetendő tulajdonság, viszony és állapot.

A népszámlálás tökéletesbülését magának a statistikai tudománynak haladásával lehet tehát azonosítanunk s a módszer mind helye

sebb alkalmazása a tudományt is fejlesztvén, minden újabb népszámlálás egy-egy új lépés e téren.

Hogy a népszámlálás ezen, bátran mondhatni, tudományos, társadalmi és közgazdasági föladatának megfelelőhessen, a lehető legjobb módszert kell alkalmaznunk foganatósítása körül. Hogy a választott vagy választandó módszer helyessége iránt meggyőződhesünk s ma-holnap a népszámlálás végrehajtása körül netalan szerepet vállalandók, egész lelkiismeretességgel, legjobb meggyőződésünk szerint közre is működhesünk, nem elég ismernünk csupán a feladatokat, melyek a népszámlálásnak a tudomány, élet és közigazgatás által ki vannak tűzve, hanem ismernünk kell a tényezőket is, melyekkel a népszámlálás foganatósítása körül számolnunk kell.

A népszámlálásnak tárgya — mint láttuk — az ember és egyes életviszonyai, összességében pedig a nép és nemzet számtalan családi társadalmi és állami vonatkozásaival. Miután a nép különböző elemekből alakul, miután az ország lakossága benszülöttekből, állandóan helybenlakó s ideiglen jelenlevő egyénekből alakul; miután számos külföldön, vagy szülőhelye határain kívül eső megyében, városban vagy községben tartózkodó egyén honfi jogait egyrészt, másrészt községi illetékességét el nem veszti, sem állampolgári vagy községbeli kötelezettségei alól feloldva nincs, s azért az államkapesolathoz tartozik, a néphez számít s a nemzetnek tagja: ezért helyes népszámlálás alkalmával számon kívül nem maradhat. Okvetlenül szükséges tehát a nép alkatrészeinek emez ismerete s mellőzhetetlen tudnunk: a népességnek mely tulajdonságai azok, melyek a feljebb vázolt föladatok elérése végett számba veendőek.

A statisztikai tudománynak a népesedéssel foglalkozó része több ily tulajdonságot állapított meg s koránsem faj, nem, vagy családi állapot szerint mégis osztályozta a népességet, ez osztályoknak különböző elnevezéseket kölcsönzött, mely elnevezésekkel s az alattuk értett fogalmakkal tisztába kell jönnünk.

Van tényleges, jogi, helyi illetékességű, jelen- vagy távollevő jövőmenő stb. népesség, mely mind számos összevetésnek szolgálhat alapul.

III.

A számba veendő népesség osztályozása.

A tudományilag különféleképp osztályozott népesség közül leg-többet foglalkozott a statistika a tényleges és jogi népességgel.

Az eddig megállapodásra jutott nézetek szerint legfőbb súly fektetendő — mint alább látni fogjuk — a tényleges népességre, a mennyiben ez leginkább megközelíti valamely ország *átlagos* lakosságát.

Ezen fontosságánál fogva s mert még több ízben lesz róla szó, szükséges megállapítani a különféle népesség fogalmát. E szerint *tényleges népességnek* (factische Bevölkerung, population de fait) mondhatjuk azon különféle rendű s nemű személyek összegét, kik bizonyos határnapon, nevezetesen a népszámlálás napján az ország határai között tényleg jelen vannak. S a mint a rendes vagy véletlen, folytatólagos és huzamos vagy ideiglen és átmeneti jelenlét határozza meg az országban létező népességre nézve a tényleges népesség fogalmát, épugy tényleges népesség valamely megyére, városra, községre nézve az ama bizonyos határnapon területén jelenlevő népesség.

Ezzel szemben állana az ugynevezett *jogi népesség* (rechtliche Bevölkerung, population de droit); de melynek fogalma sem oly könnyen, sem oly tisztán meg nem határozható. A jogi népesség fogalmának megállapítása végett ugyanis vissza kell nyúlnunk a községig, a mennyiben a valamely községben *illetékes, honos lakosság* képezi helyben a jogi népességet, a községekben illetékes népességek összege pedig az egész országra nézve a jogi népességet. Míg tehát a tényleges lakosság fogalmának meghatározására a valóban létező, meglévő és észlelhető állapot, szóval tények szólnak, addig az illetékes népesség fogalmának meghatározására jogok, törvények szükségesek.

De a törvény nem egyforma valamennyi országra és államra nézve, s így a jogi népességet is nem mindenütt ugyanazon alkot-

részek képezik. Például: némely államokban *községi illetékességet* szab meg a törvény, másokban csupán *honossági törvény* létezik.

Amott, tudniillik a hol helyi illetékesség foglaltatik a törvényben a jogi népesség száma úgy deríthető ki, ha a tényleges népesség számából levonatnak mind a jelenlevő idegenek, még pedig külföldiek úgy mint az ország más megyéjébe, községébe valók, és hozzáadnak az ország más községében vagy külföldön tartózkodó helybeliek. — A mely országokban nem helybeli illetékesség, hanem csak általános honossági jog létezik, a jogi népesség fogalma valamennyi honpolgárra vagy alattvalóra illik s számuknak kiderítésére csupán az idegenek leszámítása s a külföldön létező honbeliek hozzáadása szükséges. De a jogi népességnek, ily körülmények között, hely- és községenkinti kiderítése épen lehetetlen s ilyenkor jogi népesség alatt a községben állandóan lakó vagy ott *megtelepedett* összes lakosság értendő.

Itt azonban ismét új fogalmak meghatározásának szüksége merül fel. Mi az állandóan helyben lakó, a megtelepedett lakos? E fogalmakat szabatosan szintén csak törvény határozhatja meg, törvény hiányával pedig, mint Magyarországon tényleg nincs erre törvényünk, e meghatározás kétszerte nehéz. Lehet, hogy a legközelebb megindítandó népszámlálásig a törvényhozás segít e hiányon, de mit addig? A régi osztrák értelmezéshez nyuljunk-e vissza, mely az egy évig helybenlakást tekintti megtelepedésnek s a megtelepedés fogalmát a háztartással, üzletfolytatással hozza kapcsolatba? Vagy csak az általános honossági törvényre támaszkodjunk, mely egyébiránt még szintén csak javaslat? Miután csupán honossági joggal községenként az illetékes népesség ki nem deríthető, talán törvénybeli analogia segíthet, mely a lajtántúli országokban egyidőben végrehajtandó számlálási módozathoz is közelebb hoz, és a mellett hazai törvénybeli analogia. Az 1848. XXIII, a szab. királyi városok választásáról szóló törvényezikk 6. §. a) pontja ugyanis választói jogokkal azon polgárokat ruházza fel, kik „egy év óta telepedve vannak“, így ugyan bizonyos, mindig önkénytől függő határidőhöz van kötve az illetékességi jog, de az időt aligha kirekeszthetjük értelmezéséből.

Ha ilykép a községileg illetékes népességet akarjuk megtudni, a család vagy háztartás veendő alapul s csak emek akár jelen akár távollevő tagjai jönnek számba. Cselédek, legények, tanulók, katonák stb., ha azon helyen nem illetékesek, számba nem veendő, mert

megszámlálatnak ott, hol vagy ők maguk vagy csakadjuk állandóan van megtelepedve vagyis a hova illetékesek.

Vajjon, mely népesség s mi alapon vétecsék számba nevezetesen a különféleképen értelmezhető jogi népesség köztil, az ki fog derülni, ha azt kutatjuk, hogy az illető népesség, mely összevetéseknak s miféle viszonyok kifünetetésének van hivatva alapul szolgálai.

Mielött azonban ez érdekes kutatásokra indulnánk, a lakosoknak még egy nemére illetőleg állapotára kell tekintettel lennünk, s ez *jelen- vagy távollétök tartama*. Ha a tényleges népességet az összes jelenlevő (idegeneket, külföldieket is ide számítva) képezi, a jogi népességet pedig a külföldiek és idegenek kizárása mellett a jelen- és távollévő helybeliek képezik, van a jelenlétnek egy neme, mely nemzetgazdasági vagy politikai és társadalmi következtetéseknek csak kevés alapot nyujthat s ez az ideiglen jelenlét, az átutazók, vándorlók, kóborlók csoportja, melyet tün *jövö-menő népességnek* (population flottante) nevezhetnők. Itt sem kerülhető ki bizonyos önkény, a mennyiben valami határidőt az ideiglen és huzamos távoll- vagy jelenlét fogalmának meghatározására okvetlenül föl kell venni, de a mely egy hét s félév közt is könnyen ingadozhatnak. Általában egy hónap szokott fölvetetni az ideiglenesség vagy huzamosság megkülönböztetésére. Mennyi joggal? — azt most nem alkalmas vitatni; leginkább azon szempont lehetett döntő, hogy nem hosszabb tartózkodásra: tanulási, szolgálati, katonáskodási stb. czélból eredő utazások, például ez időn belől többnyire elvégezhetők; egy hónapnál tovább terjedő távollét pedig többnyire tüzeti, kereseti, elszegődési s hasonló czéllal van összekötve. Nem szándékom ez ideiglen s huzamos jelen- vagy távollét után osztályozott népességet még külön egy nuance-cal is megtoldani, melyet német szomszédaink a monarchia határain túl a „zeitweilig“ szóval fejeznek ki s mely tovább folytatva aprólékos-ságokra vezet. A fentjelzett jövö-menő népesség száma a tényleges népesség irányában amugy is csekély s az egyhónapi idő keretébe annál inkább belefér, mintán a számos jövömenő viszont egymást fűdözi is, a minck pedig a népszámlálás alapul akar szolgálai a tényleges népességgel ugy is elérjük.

Nincs ország, mely fiainak egy részét külföldre nem szolgáltatja az élet és kereset számtalan viszonyai között, valamint nem létezik állam, melyben több-kevesebb külföldi nemesak időnkint megfordul, de gyakran meg is telepedik, még többször hosszabb időn át lakik az országban a nélkül, hogy az ország fiává válne, de

elvomulván vagy elpusztulván ismét mások által pótoltatik. Így az ország népessége folytonos ingadozásban, hullámzásban van, de mely hullámzás hosszabb időn át rendszeressé válik s több elemből alkotott népességet képez ugyan, a mely népesség azonban nagyobbára egyenletesen megállapodik, fogy, vagy — a mi leggyakoribb s legrendesebb — szaporodik.

Ez által bizonyos *átlagos népesség* képződik, melynek kifejezését a tényleges népesség leginkább megközelíti. Mindazon észleletek, melyek a népességen alapulnak, vagy az ország népességéhez viszonyítva, különféle állapotait s változásait kitéüntetni iparkodnak, voltaképen ezen átlagos népességre vonatkoznak.

A népességi statistika többnyire csak az ország határain belül előforduló ily állandó vagy változó viszonyok számbavételére törekszik, például, csak a valamely államban előfordult születéseket, halálzásokat, büntényeket stb. kutatja. Miután pedig azok a tényleg létező — habár időnkint változó elemekből álló — népességben fordulnak elő, általa mivelletnek vagy követtetnek el, miután csak a tényleg létező népesség fogyaszt, fizet adót, lakik stb. csakugyan a tényleges népesseg alapja mindazon számműveleteknek, melyekkel a népességi statistika foglalkozik s így nem mellőzhető az állandóan vagy ideiglen megtelepedett, helybelileg idegen, vagy épen külföldi sem.

A tényleges népesség alapul vétele mellett, a fentebbieken kívül, még könnyű és biztos számbavétele is szól, holott az ugynevezett jogi vagy illetékes népesség számbavétele, mely a távollevő helybelieket is kutatja, gyakran roppant nehézségekbe ütközik.

Valamely községileg illetékes egyén, például, kinek ama községben családja, közelhőzátartozója nincs, igen könnyen kimarad a számításból, mert nincs a ki bemondja, nincs ki följegyezze. Az illetékességi kapcsolat közte s szülő- vagy régibb lakhelye között pedig régen meglazult, s ki tudja mely országban keresi kenyerét. Ez esetek számosabbak, mint gondolnók, s ha a hasonló viszonyok között nálunk jelenlevő külföldi valamennyire helypótló nem volna, népességi számunk tetemes hézagokat mutatna.

Míg tehát a tényleges népesség mindabban szolgál legbiztosabb támaszul, a mi az összes népesség főleg társadalmi, közigazgatási, egészségügyi állapotára, munkaviszonyaira, keresetére stb. vonatkozik; a jogi népesség leginkább a községnek az államhoz való viszonyainak kutatásánál szolgálat némi alapot, s egyrészt például

az ujonezállításnál, másrészt a választásoknál, általában pedig a jogviszonyok rendezésénél számba veendő tényező.

De a jogi népességnek megszámlálásánál is, figyelembe véve a két feljebb említett jogi alapot, t. i. a községi illetékességet s az országbeli honosságot helyesnek látszik *Fabricius* egyik kitünő német szakferfiu véleménye, ki sem a szülőhelyet, sem a községi illetékességet, de még az időszerinti lakást sem tekinti olyannak, mely az egyes községek s a velük érintkezésbe jött egyének között oly szoros kapcsolatokat képes teremteni, mint a minőt az önálló üzletfolytatás, kereset vagy hivatal vagy külön háztartás megalapítása céljából történt megtelepedés szokott költeni. A *megtelepedés* alapul vételével csakugyan oly számokat nyerhetni, melyek a köztük levő külföldiek, azaz külföldön honos lakók kizártával, az egyes lakhelyeknek és községeknek az államhoz való viszonyukat, a közjogi állapotok, adózás, honvédelem, vallás stb. viszonyait leginkább képesek kideríteni.

A számbaveendő népesség különféle osztályozása egyébiránt csak egyik főadat, melyre a népszámlálási statistikának tekintettel kell lennie; fenmarad még a megszámlálendő népesség különféle tulajdonainak s viszonyainak felsorolása, melyek följegyzése a népszámlálás alkalmával eszközöltetvén, eredményül nem többé a puszta számot, hanem a nép leírását szolgáltatja.

Természetes, hogy minden állam maga határozza meg, mely tulajdonságokat kíván a számlálás alkalmával megtudni; de a nemzetközi statistikai értekezletek annyira tárgyalták már ez ügyet, hogy haladó állam alig mellőzhet csak egyiket is a tudni kívánt tények közül.

A nemzetközi értekezletek tanácskozásaira s határozataira később térvén, itt csak röviden sorolom elő a kutatandó tényeket, megjegyezvén, hogy azon határig vannak tekintetbe véve, a meddig a tudomány, ugyszólván, máig haladott, s a meddig a tervezett magyar népszámlálás is figyelemmel lesz rájuk. Ezen megfigyelendő tények: a lakosság neve, neme, kora, vallása, családi állapota, nyelve s nemzetisége, miveltségi foka, testi s lelki fogyatkozásai, keresete s foglalkozása, honossága, jelen vagy távolléte, honvédelmi vagy katonai köteleke, s a népszámlálással együtt netalán eszközözendő egyéb, a népességen kívül eső felvételek, mint például a házi állatok, lakhelyek, birtokviszonyok stb.

IV.

A számba veendő tények és viszonyok.

A nemzetközi congressusok határozványainak megemlítése s a megszámlálандó különféle rendű népességnek előrebocsátása után nem lesz talán fölösleges a felsorolt tényeket egyenkint is közelebbről szemügyre vennünk.

A számba veendő tények legelsejtelül kínálkozik a *név*. A névszerinti népszámlálás nagy haladást tüntet fel a korábban divott számszerinti összeíráshoz képest, a mennyiben sokkal nagyobb pontossággal szokott végrehajtatni, a kihagyásokat ritkábbakká, egyuttal könnyebben felismerhetővé teszi s az egyes lajstromok hibás bevezetését némileg ellenőrzi. A hol az eredeti lajstromok feldolgozása lehetséges, egyuttal a családi rokonságra s egyéb viszonyokra enged következtetni.

A *nem* számbavétele annál szükségesebb, minél részletesebb statisztikai kutatásoknak kell, hogy alapul szolgáljon a népszámlálás. Jelen társadalmi viszonyaink között, hol a nő például sokban még el nem foglalja a neki megfelelő vagy általa betölthető helyet, másrészt meg számtalan foglalkozás csakis a férfinak van fenntartva, más meg, mint például a katonáskodás és honvédelem kötelessége, csakis általa rövható le: e megkülönböztetés nélkülözhetetlen; szintoly fontos a családi viszonyokra nézve, sőt fontosabb a név följegyzésénél, mert, például, a házasság különféle mozzanatai, a születés és halál, szóval a népesedési mozgalmak beható kutatása s mintegy ellenőrzése csakis e megkülönböztetés mellett lehetséges.

A *kor* nagy befolyású az államnak mind honvédelmi mind közigazdasági föladatainak megoldására nézve. Számos korosztály van, melyet a jelen rovására a jövőnek nevelünk, mások, melyek csak a multban kifejtett tevékenységökkel számolnak már be, s csak kis része a népességnek az, mely közigazdasági s politikai tényezőül szerepel, mely munka- és keresetképes s az említett korosztályok

eltartási költségeit viseli. — A mily fontos ez irányban a kor számbavétele, ép oly különböző az e számbavétel körüli eljárás a különféle államok népszámlálásánál. Legtöbb esetben csak az illető által a számlálás pillanatában betöltött korév jegyeztetett föl, míg a tapasztalás ki nem mutatta, hogy, nevezetesen a kevésbé mivelt osztályoknál e kor maga is hamisan szokott bemondatni, mi nevezetesen a kerekszámú korévek, a 20, 30, 40 évesek túlságosan magas számából tűnt ki. Ez alapon haladásnak tekinthető, hogy az újabb népszámlálások a születés évét veszik számba, mi egyuttal a lakosságnak egyes korévek szerinti kimutatását teszi lehetővé, holott előbb a népszámlálásnál gyűjtött adatok feldolgozásánál csupán bizonyos korosztályok, például 1—5, 5—10, 10—20—30 stb. és 60 éven fölüliek állapítottak meg, melyek különféle tudományos kutatásoknál elégteleneknek bizonyultak. Több tudományos munka ugyan a születés havát és napját is kívánja kitétetni, de ez túlságos aprólékosságnak látszik, mely nagyszámú népességnél az eredmény helyességét is kockáztatja, azonkívül pedig ugyis csak gyermekeknél birhat érdekléssel, azoknál pedig a népesedési évi táblázatok helyes betöltése által amugy is elérhető.

A népesség családi viszonyait a *családi állapot* számbavétele tünteti ki. Itt rendszerint háromféle állapot szokott volt tekintetni, t. i. a nőtlen, házas, özvegy állapot. Ujabbán az elváltakat is kezdik kutatni, bár meg kell vallani, hogy ez nem csak nehézségekkel jár, de, méltán a család szentélyébe, legkényesebb viszonyaiba való avatkozásnak tekintetvén, leginkább elősegíti a tagadást és titkolózást és ez alapon ezéla nem vezet. Noha nem tagadhatni, hogy az elválás által megszakadt családi kötelék a népesség erkölcsiségére is enged következtetni, mégis helyesebb, ha ezen kutatást is, eddigi viszonyaink közt legalább, a lelkészek évi kimutatásainak tartjuk fenn. Használható anyagra ugyis csak akkor lehetne szert tenni, ha minden egyes ily viszonyt külön kutatunk, mert egész más jelentősége van például közgazdasági és szaporodási tekintetben a katolikus ágytól asztaltól való elválásnak, mely új házassági viszony megkötését lehetetlenné teszi, más a protestánsoknál, hol a teljes szétválás újabb házasság elé nem gördit akadályt. Szintoly kevésbé látszik helyes mértéktartásnak, ha a családi állapot számbavétele mellett a rokonsági köteléket is kutatják, mi a szülők és gyermekek s ennél fogva testvérek közötti viszonyon túl szintoly felesleges zaklatás, mint menthetetlen beavatkozás a magánéletbe, ha az egyes családokban a tör-

vénytelen ágyu gyermekeket, vagy népszámlálás útján a lelcnczckct kutatnók, mi némely részről szintén ajánltatoti.

A *vallás*, vagy helyesebben a *hitfelekezct* följegyzése eddigelé kikerülhetetlen a népszámlálásoknál. Nemesak érdekes tudni, főleg hazánkban, hány és mely helyeken lakó hivek tartoznak egy-egy vallásfelekezethez, hanem érdekes és — míg teljes felekezeti jog-egyenlőség létezni nem fog — fontos is tudni például a vegyes házasságok számát s a belőlök származó gyermekek hitét. Fontos már történelmi szempontból is, mert egy közelebbi népszámlálás talán már nem fog e különbségre súlyt fektetni, noha a hitfelekezctességel járó különféle szertartásoknál és szokásoknál fogva, főleg vidéken, a hitfelekezcti különbségtől bizonyos közgazdasági és közigazgatási, nevezetesen pedig közoktatási fontosság sem tagadható meg.

A *nyelv és nemzetiség* szintugy közmívelődési mint politikai szempontból egyaránt fontos tudnivaló, melyre nézve csakis a népszámlálás adhat hiteles felvilágosítást. Adhat — mondom — mert megtámadhatatlan helyességü adatokra itt is alig számolhatunk. A nemzetiség fogalma nemcsak a mivelt emberre nézve nehezen határozható meg, mert, a politikai nemzetiségnek például, más értelme van, mint a nyelvbeli nemzetiségnek; hanem a tudatlanra a kevésbbé értelmesre nézve épen alig megoldható kérdés. Ha, például, hazánkat tekintjük, nemesak a leszármazásban találunk számtalan vegyületet, melyek a tiszta nemzetiség meghatározását — ha fajnak tekintjük — nehezítik; de belevegyül a vallás is, mely a fogalmakat még inkább megzavarja. A nyelv maga — ha viszont csak egy politikai nemzetiséget fogadunk el — szintoly kevésbé elegendő a nemzetiség fogalmának tisztázására, mert tadva levő, hogy számos családban a gyermekek például más nyelven nevelődnek, mint a melyet szülők beszélnek s ez alapon más nemzetiséget is vallanak. Mégis alig találkozunk más mód, mely egyttal az igazságossággal is megegyezik, mint kinek-kinek szabadságára hagyni, hogy mondja be maga, mely nemzetiséghez tartozónak vallja magát, mire legezélszerűbbnek látszik a nyelv és nemzetiség fogalmait egyttesen bizui az illetők saját elhatározására.

Magas mivelttségü államokban a *mivelttségi fok* kutatása alig eszközölhető, miután az illető kérdés nem igen terjedhetnék azon túl, hogy az olvasni-írni tudást megállapítsa. Mindamelltt épen a népszámlálás kínálkozik legalkalmasabb eszközül arra, hogy a

lakosság nagy zömének műveltségi fokát kiténtesse, mit az iskola-kötelezett gyermekeknek a tényleg iskolába járókkal való összehasonlítása a gyermekekre nézve, a katonakötelezettek besorozása alkalmával tett följegyzések a népesség bizonyos osztályára nézve valamiképp megállapít ugyan, de általában kitudni mégis alig lehet. Hazánkban pedig, közoktatási ügyünk jelen átmeneti korszakában, ez intézkedés épen igen alkalmasnak látszik arra, hogy legalább nagyjából fogalmat nyerjünk az iránt, mily állapotban van Magyarországon a közművelődés. Mert, ha az irni-olvasni tudás sok esetben alig fogna azon túl menni, hogy valaki nevét leírhasssa s nyomtatottat olvashasson, előzőtt iskolalátogatásra abból mégis fog lehetni következtetni és számos tévfogalom ez uton is helyre fog igazíttatni.

A testi s lelki fogvatkozások számbavételénél szintoly tapintatos és kiméletes eljárás szükséges, mint például a családi viszonyok megállapításánál, mert egyrészt nehéz megállapítani bizonyos testi fogvatkozásokat, például a siketséget, másrészt pedig a szellemi fogvatkozás, mint örültség, hülyeség stb. a családtagok részéről többnyire titkoltatni szokott s így az újabb statisztikai írók csakis a vakok és siketnémák számbavételét ajánlják; nálunk azonban kísérletképen az örültek és hülyék összeírása is terveztetett.

A honosságról már a számbaveendő népesség minőségénél volt említés töve, valamint szó volt a *jelen- vagy távollét* és *tartózkodás* módjáról, melylyel kapcsolatban legfeljebb még a *szülőhelyet* lehetne fölemlíteni, mint a melynek kitétele az egyes személyeknél befolyással van és lehet az illetékességi kérdés meghatározására, és a megtelepedésre, s innen eredő némely közigazgatási és nemzetgazdasági kérdésekre nézve birhat fontossággal.

A *honvédelmi vagy katonakötelék* meghatározása a polgári népszámlálásnál azért jár nehézséggel, mert a katonaság legnagyobb része távol levén szülő- vagy rendes tartózkodási helyétől, sőt gyakran közel rokonokkal vagy hozzátartozókkal sem birván illető helyen, igen könnyen kimarad a számításból. De a családoktól távol s a hadseregnél levő egyének följegyzése magában is elég érdekes, a mennyiben mutatja, mely s minő foglalkozásu családok szolgáltatják nagyobbrészt a hadi illetéket, s mintegy mértéket nyújt a megítélésre, miként egyez a kimutatott hadierő a családoknál hiányzó tagok számával. A katonaság tényleges és részletes számbavételre azonban legtöbb esetben a katonai hatóságok által szokott eszközöltetni s annyiban nehézséggel nem jár, kivéve

hogy a házas katonafelek családtagjai tulajdonképen polgári osztályokba tartozván, nyugdíjazott katonatisztek, szabadságosak stb. csak nagyon laza kötelékben levén a hadsereggel, könnyen szolgáltnak alkalmat kihagyásokra vagy kettős számbavételekre, minélfogva ez eljárás valamely megindítandó népszámlálásnál előre és szabatosan meghatározandó. Ha a mieinkhez hasonló viszonyok között, hol a rendes sorhadon kívül, honvédsereg felállításáról van szó, följegyezhető az illető lakosság hadképessége, az állandó hadseregben netalán teljesített szolgálatai, nyert rangja stb., mindez okvetlenül becses adat volna, melyeknek épen az új szervezésnél nagy hasznát lehetne venni. Mindamellett nagyon is megfontolandó, vajjon e szaporodott följegyzések nem ártanak-e a számlálás helyességének.

Egyik legérdekesebb része a népszámlálási fölvételeknek a lakosság *keresetének s foglalkozásának* megállapítása. Ezen rovatok segítségével csoportokba szedhető az ország népességének különféle hivatása, munkaviszonya, kereseti módja az egyes termelési és iparágaknál, a személyes szolgálatok, birtok, vagy vagyon után élők száma és aránya. Azon újabb ajánlott kutatások, melyek a főkereset vagy hivatás mellett a mellékkeresetek módját is számba akarják venni, aligha ezélt érnek főleg népszámlálás alkalmával, mely a számbaveendő tények ugys egész sorát tárja fel a közreműködők előtt gyakran a pontosság és szabatosság rovására.

A felsoroltakon kívül néha más tárgyakra is szoktak a népszámlálás alkalmából megindított kutatások kiterjeszkedni; de — mint a congressusok határozataiból is látni fogjuk, jobb a népszámlálás tetemes munkáját, a nép leíráshoz nem okvetlenül szükséges tények számbavételével nem terhesebbé tenni.

A birtokviszonyok, például, főleg a földbirtok kutatása, semmikép sem látszik czélszerűen összeköthetőnek a népszámlálással, mely, miután maga is roppant apparatust igényel, s a ma majd minden miveltebb államban létező katasternek képezi tárgyát, itt könnyen mellőzhető.

Legfeljebb a *házi állatok számbavétele* köthető össze valamennyire természetszerűen a népszámlálással, nemcsak mert a baromállomány a népességnek fontos birtokrészét képezi, hanem mert amugy is házról házra kellyén az összeírásnak történni s a bevallásokat teendő családfelek vagy háztartások fejei legjobb fölvilágosítást adhatnak állataik számáról s — ha szükségesnek látszik — neméről is; de azért is, mert baromszámlálás külön megindítva, majdnem

hasonló költséges s időtrabló munkát követelne, mint maga a népszámlálás. A barmok számbavételénél újabban minél egyszerűbb mintákat ajánlanak egy helyről, holott másrésről az állatok korát, nemét stb. is számba kívánják venni. Tekintve azt, hogy a lovaknak, például, faját és korát ismerni hadászati szempontból felette fontos, és tekintve azt, hogy például a szarvasmarha értéke, idegen fajok behozása által tetemesen megváltozhatik, hogy a gyapjutermelésre, ezen fontos iparágra nézve, a létező juhállomány minőségének ismerete nagy fontossággal bír, csakugyan czélszerűnek látszik, hogy, a menyire nagyobb zaklatás nélkül eszközölhető, a barmoknak is bizonyos mértékű osztályozása csatoltassék a pusztá létszám fölvétele mellé.

Ugyancsak czélszerűen kapcsolható össze a népszámlálással a *lakviszonyok* kutatása. A lakás kérdése főleg nagyobb forgalmu vagy iparu városokban napról napra égetőbb kérdéssé válik s így méltán kívánhatni, hogy a népszámlálás alkalmával ezen a nép jóllétével oly szoros kapcsolatban levő lakkérdéshez is nyeressenek adatok. De nemcsak nagy városokban, hanem vidéken is érdekesekek, eltérésöknél fogva a lakviszonyok s számbavételük, habár nem oly részletességgel, mint városokban. Hazánkban például, hol a lakosságnak még igen nagy része a legkezdetlegesebb lakviszonyok közt tengődik, e tények szemmelfartása végtelen érdekű és fontosságu, mely még fokozódik az által, hogy a középületek számbavétele kimutatni segíti a lakosságnak, hol és mely közszükségleteinek van a kellő épületek létezése által elég téve.

V.

A számlálás ideje és módszerei.

Mielőtt a nemzetközi kongressusok határozataiban a népszámlálás fejlődését nyomról nyomra követnők s bennök az elmondottaknak mintegy szaktudományi szentesítését kutatnók, a népszámlálások idejéről és módszeréről kell még tudomást szereznünk.

A népszámlálások *ideje* két szempontból tekintendő. Először *időszakilag* a mennyiben ugyanis a népszámlálások egymásutánjában, mely időköz ajánlkozik megtartandónak; másodsor *évszakilag* hogy ugyanis a végrehajtandó egyes népszámlálásra az évnek mely hónapja vagy napja ajánlkozik legcélszerűbben.

Ha a népszámlálás általános közigazgatási és tudományos szempontból készül s külön cél vele összekötve nincs, mint például az ugynevezett *vám leszámolási népesség* (Zollabrechnungs-Bevölkerung) fölvételénél a német vámegyeletben, a hosszabb időközök célszerűbbek. Célszerűbbek, mert ritkábban fordulván elő, részletesebbek lehetnek s a pusztá számlálás helyett inkább népleírások lesznek, a gyűjtött anyag minél tökéletesebb földolgozására több időt engednek s így a költségesen gyűjtött adatoknak jobb felhasználását engedik meg. De költség tekintetében is előnyösebbek, mert valóban nagy különbséget tesz, vajjon a népszámlálásra fordítandó tetemes összegek három, öt vagy tíz évenként fordulnak-e újra elő az államháztartás rovataiban. Három évi időközök eddigelé csak a német vámegyeletben fordulnak elő, nagyrészt azon célból, hogy a közös vámjövedelem a létező fejszám szerint, mely elosztásának alapul szolgál, pontosabban jusson a jogosult állam kezébe. Franciaország öt évenként, Anglia s a legtöbb állam tíz évenként ismételteti a népszámlálás nagy és nehéz munkáját. Tíz évi időköz volna Ausztriában is megállapítva, ha ugyan Ausztria eddig hanyatott viszonyai között az illető év

oly akadályokat nem gürdítene a célba vett számlálás utjába, hogy azt újra elhalasztani kénytelen. Magyarországon csak most indulna meg az első önálló népszámlálás, s így nálunk időközökről még nem szólhatunk.

A mit pedig a hosszabb közök az ez idő alatt tetemesen változó népesség számának s egyéb viszonyainak becséből levonának, azt helyesen szervezett népmozgalmi évi följegyzések nagyrészt pótolni képesek.

Az év mely időszaka választandó a számlálás foganatosítására, arra nézve már alig létezik nézetkülönbség s majdnem általánosan van elfogadva az év utolsó napja és órája, mint oly időpont, melyhez a népszámlálás mozzanatai, habár a számlálás a következő napokban eszközöltetik is, visszavezetendők. E nap mellett nemesak az szól, hogy akkor van legkevesebb mozgalom a nép között, hogy akkor van leginkább otthon, illetőleg szokott tartózkodási helyén a gyakran nagyon is váltakozó lakhelyű munkás stb., hanem szól mellette az is, hogy a kor csak is így vétethetik helyesen számba, a mennyiben az utolsó évben születtek csakis akkor vétethetnek betöltött évtieknek, ha a számlálás az évforduló napján eszközöltetik. Van végre az évfordulónak bizonyos ünnepeyes színezete, főleg vidéken, mely az akkor létezett állapotra, később történő följegyzéseknél is jobban enged az illetőknek visszaemlékezni s így a számlálás szabatoságát is előmozdítja.

A számlálás módszerét illetőleg, előadásom folyamában már több erre vonatkozó körülmény volt megemlítve. Így a többek közt a névszerinti számlálás némileg már a módszerhez tartozik s nagy haladást tüntet fel a csupán házzszámok szerinti összeírás irányában. De a névszerinti számlálás is különféle lehet, eszközölhető *házi lajstromok* által, melyekbe külön e célra rendelt számlálók vezetik a lakosságot és eszközölhető *háztartási lajstromok* segítségével, melyekbe vagy a háztartás feje, vagy a kirendelt ügynök vezet be a megszámlálendő népességet; eszközölhető végre *egyéni számláló lajstromokkal* illetőleg lapokkal, mely eljárás azonban eddig csak részben lett az 1867-ki berlini népszámlálásnál alkalmazva, s voltaképen még csak a jövő feladata.

Az eljárást ezen szempontból folytonos haladásában legjobban jelezhetni amaz osztályozással, melyet a porosz statistikai hivatal ekképen állapított meg: a) *fogyasztói lajstromok* a 14 éven alóli személyek teljes elhagyásával; b) *helységi lajstromok* a lako-

sok név nélküli megszámlálásával; c) *házi* lajstromok névszerinti megszámlálás mellett; d) *háztartási* lajstromok a háztartás vagy család névszerinti feljegyzésével, számláló ügynökök vagy önmaguk által; végre pro futuro a feljebb említett *számláló lapok*.

A haladás ez eljárásban egyébiránt a mily folytatatólagos volt, ép annyira nem jelzi eléggé a különféle módszert. A legújabbkori haladás, mely, nem tekintve a betöltendő lajstromok minőségét és rovatait, melyek az előrebocsátottakból amugy is világosak, voltaképen a számláló biztosok, ügynökök és kormányhivatalnok működése által eszközölt megszámláltatás és a lakosság részéről önmaga által végrehajtott, ugynevezett önszámlálás különbségében rejlik.

A mint tagadhatatlan, hogy a lakosság e fontos állami cselekvény iránti érdekeltségének felköltése magában is haladás, úgy tények által igazolt tapasztalat mutatja, hogy a népszámlálás annál jobban sikerül, minél inkább vesz benne részt maga a megszámlálendő népesség s így az önszámlálás megfelelő lajstromok betöltése által a legjobb módszer, melyet eddigelé ismerünk, s mely mind általánosabb készül lenni europaszerte.

Hogy ellenmondás nélkül mindenütt még elfogadva nincs, oka az, hogy a népesség zömében s nagy többségében bizonyos műveltségi fokot tételez fel, melylyel nem minden ország dicsekedhetik. Bizonyos ugyanis, hogy a legműveltebb államokban, például még Poroszországban sem alkalmazható mindenütt megbízható sikerrel az önszámlálás ezen neme, és tagadhatatlan, hogy faluhelyen például, hol az egyes házak lakói rendszerint egy háztartást is képeznek, alig volna a háztartási lajstrom betöltése az ily háztartás fejére bizható.

Ily helyeken aztán legtöbbször ismét a közigazgatásra bízott a számlálás keresztülvitele s ezzel együtt a legköltségesebb, noha korán sem legmegbízhatóbb eljárás lett választva. Ha ugyanis a közigazgatási uton fogantatosított népszámlálásnál kellő számú művelt hivatalnok választathatnék ez ügy végrehajtásához, az eredmény talán kielégítő volna, bár a ráfordított tömérdek költséget aligha igazolná. De épen a költség megkiméltése szempontjából, a magasabb hivatalnokok egyuttal magasabb napdíjainak megta- karítása végett legtöbbször csak a lehető legkevesebb igénynyel járó legalsó hivatalnoki fokozatok, gyakran épen napdíjnokok bizatnak meg e nagyfontosságú munka végzésével s ennek megfelelő azután többször az eredmény is.

Van azonban, hála Istennek, még kevésbé mivelt államokban is más út; illetőleg van a kevésbé általános miveltségű országok lakói közt többnyire elegendő számú értelmes lakos, hogy segítségével az önszámlálás előnyei, bár más ösvényen, szintén elérhetők.

Ez út pedig, vagyis e módszer az, hogy díjtalan, az ügy iránt érdeklődő helyi vagy vidékbeli lakosok által alakíttatnak népszámláló bizottságok, melyek, a hol a helyi szükség kívánja, kellő számú számláló biztosról is gondoskodnak. Ily módon a voltaképi önszámlálás a bizalmi férfiak általi megszámláltatással czélszerűen összeköthető, s ez az út, melyen megfelelő eredményeket például hazánkban is annál biztosabban remélhetni, mert némely kisebb német államban példának okáért a számlálás ezen módszere teljes sikert aratott.

Az eredeti bejegyzés a háztartási lajstromokba — mert mint eddigelé legjobb lajstromok, bátran ezeknél maradhatunk — e szerint részint a népesség által sajátlag, részint a számláló bizalmi férfiak által eszközöltetik, a legelső felülvizsgálat s az egész ügyvezetés szintén bizalmi férfiaktól alakult testületeket illet, a közigazgatási hatóságra pedig egyéb feladat sem hárulik, mint hogy e bizalmi férfiakat tekintélyével támogassa, az előmunkálatok pontos megtétele s átszolgáltatása által eljárásukban segítse, a csekélyebb miveltségű és azért a népszámlálási ügy fontosságától át nem hatott lakosság hanyagságát legyőzze, netalán ellentállását elhárítsa, szóval mindazt megtegye, mi a számlálás üdvös fogantatását biztosíthatja.

Ez úton lesz megtörve legkönnyebben a lakosság bizalmatlansága ezen fontos statisztikai fölvételek iránt is, mert a hol saját bizalmi férfait látja működni valamely ügyben, ott maga is bizalmat nyer az ügy iránt, elhiszi, ha be sem is látja, hogy az egész eljárás nem ellenére, nem kárára van megindítva, és sokkal inkább megadja a kellő felvilágosítást, mint ha szokott közigazgatási előjárósága által szólittatik fel a bemondásra, hol is magában e felszólításban már kényszert lát és törvényszéki inquisitiót gyanít, holott csak saját érdekében az általános ismeret terjedése kedvéért történnek e fölvételek.

VI.

A nemzetközi statistikai értekezletek határozatai.

A nemzetközi statistikai kongresszusok mindegyik ülészakukban és bőven foglalkoztak a népszámlálás elméletével s állítottak föl szabályokat is, melyeknek ismerete nemcsak érdekes, de, miután később az egyes államok által nagyrészt el is fogadtattak, majdnem nélkülözhetetlen.

Ha a statistikai értekezletek e tárgyban folyt eszmecseréjét s hozott határozatait meg javaslataikat sorban tekintjük s utána némely állam újabban eszközölt népszámlálását és eredményeit kutatjuk, elég világos képet fogunk nyerni ez ügy folytonos fejlődéséről s talán egy kérdésnél sem lehet inkább nyomát mutatni annak, mikép haladt karöltve az elmélet a gyakorlattal, mikép fejlődött amaz a gyakorlati téren szerzett tapasztalatok gondos számbavétele, emez az elmélet tanainak készséges alkalmazása által.

Az 1848-diki idők nemcsak nálunk, nemcsak a politika terén alkottak korszakot, hanem nagy, fejlesztő hatással voltak a tudományra is. Főleg a gyakorlati alkalmazást nem nélkülözhető államtudományok s első sorban a statistika nyomultak eme forduló pont óta óriási léptekben előre, s ma már alig találni államot, mely ez általános mozgalom alól magát elvonhatná, mely a régebbi idők esigalépési haladásával többé beérhetné.

Az 1853-ban *Brüsselen* tartott legelső nemzetközi értekezőlet még általánosságokban mozgott s e tárgyra nézve következőkben állapodott meg s mondta ki határozataitul:

I. Szükségesnek látszik, hogy a népszámlálás *névszerinti* legyen és a *tényleges népesség* elvén alapuljon. Mindamellet a részletes számlálások a viszonyok szerint a *jogi* (illetékes) *népességet* is vegyék számba.

II. A számlálások 10 évi időszakokban és december havában eszközöltessenek.

III. Családok és háztartások szerint iverk készíttessenek.

IV. Külön, ez iverk kiosztásával és beszédésével meghíozott ügynőkök arra ügyeljenek, hogy azok helyesen betöltessenek, vagy pedig magok töltsek be az illető felek bemondásai szerint.

V. A népszámlálások tárgyai legyenek:

a) a család- és keresztnév, kor, szülőhely, nyelv, vallás, polgári állapot, kereset vagy foglalkozás, állandó vagy változó lakhely, ideiglen vagy huzamos jelenlét, köz- vagy magánoktatás, melyben a gyermekek részesülnek, a házak felosztása emeletekre, a családok lakásra szánt helyiségei, házi kertek.

b) Feltűnő betegségek és fogyatkozások: vakok, siketnémák hülyék.

VI. A népszámlálás adatai minden országban egyforma minták szerint gyűjtendők, melyek ez adatak összehasonlítását lehetségessé tegyék.

Már eme javaslatokban is kiténik a népszámlálásoknak a tudomány fejlődésével karöltve haladott tökéletesedése, mely leginkább a lakosság *névszerinti számlálásában s házi lajstromok* alkalmazásában rejlik a hajdani községi lajstromok s a lakosságnak esupán számszerinti följegyzése helyett. Az, hogy a népszámlálás adatai minden országban egyforma minták szerint gyűjtessenek, jámbor óhajítás maradt ugyan maiglan, de mint épen az adatak összehasonlíthatóságára törekvő nemzetközi értekezletek legelsejének nyilatkozványa, okvetlenül figyelemre méltó.

A harmadévvél reá Párisban, 1855-ben tartott kongresszus már bővítette ezen megállapodásokat, bár kissé más térre vezette s inkább csak a népszámlásokkal egyidőben eszközzendő másnemű fölvételek fogatosítására törekedett.

Határozatai szerint ugyanis az időközönként eszközzendő népszámlásoknál számba veendők az erők is, melyek az emberi munkánál alkalmaztatnak. Számba kívánja venni mindenek előtt a testi erőket, minők az iparos munka körül alkalmazott lovak, öszvérek, barmok stb., mely állatok által képviselt erőt gőzlőerőre kívánta átszámíttatni. Ezek után következnenek a víz, szél és gőz ereje. Mind ez erők és működésök számbavételére kimerítő rovatok állapíttattak meg, de ezen határozatok fogatosítása nem lett általánossá. A gőzgépeket Ausztriában később összeírták ugyan, de az 1857-ki népszámlálásnál nem voltak e kívánalmakra tekintettel.

Az 1857-ben Bécsben ülésezett nemzetközi kongressus ismét tovább, de szintén más térre vezette a kutatást s *ethnographiai statistikának* dolgozta ki alapjait. Az akkori határozatok vejeje:

1. A fajok elosztása azon terület szerint, melyet az állam határai között elfoglalnak.

2. Azon kerületek határainak meghatározása, melyen laknak, kijelölván:

- a) az ethnographiai szigeteket,
- b) az ethnographiai átmeneteket a két faj határai között,
- c) a vegyes csoportokat, melyeknek lakói többféle fajhoz tartoznak.

3. A különféle fajok képlete, mely a mindegyikükhöz tartozó népességet s az általuk elfoglalt terület kiterjedését mutatja, számba vevén az ország közigazgatási felosztását.

4. A fajok jellemzése:

- a) értelmiségi jellegük, szokásaik és erkölceik szerint,
- b) testi jellegük szerint,
- c) nyelvök szerint, nyelvezetüket beható módon taglalva.

Ezen határozatok vejeje jóformán kifolyása a *Czoernig* b. hires és hírhedt ethnographiai nagy munkájának és tórképének, mely e cím alatt: „*Etnographie der österr. Monarchie*“ ugyancsak 1857-ben jelent meg vagyis *Czoernig*-nek ekkor már megfogant eszméje alapján vitatták és állapították meg a fentebbi határozatok, melyek értelmében készült volt az említett három nagy kötetes munka, itt is bebizonyulván amaz állítás, hogy a statisztikai kongressusoknak, bármennyire akarnak nemzetköziek lenni, mindig megmarad bizonyos helyi színezetük, melyet ülésezési székhelyüktől kölcsönöztek s mit nem csak az illető ország statisztikusainak aránylag nagyobb száma, mint inkább a vezérférfiak nagyobb befolyása az előkészítő munkálatokra s tanácskozások folyamára szokott gyakorolni.

Közvetlenül a népszámlálással az 1860-ban *Londonban* tartott nemzetközi értekezlet foglalkozott leginkább, illetőleg ebben fogadtattak el az újabbkori népszámlálásoknak ugyszólván alapul szolgáló javaslatok.

Ez értekezlet legelőbb is megállapította a *megfigyelendő tényeket s az eljárás módját*. Szerinte:

1. Óhajtandó, hogy a számlálás népszerű legyen, és a *tényleges* népesség elvén alapuljon; de a részletes lajstromok oly-

kép készüljenek, hogy a *jogi* népesség is számba vehető legyen, melynek magában kell foglalni a hadsereget, a tengeri haderőt, a kereskedelmi hajóhadat, halászokat s mindazon személyeket, kik a számlálás percében ideiglen távol vannak a hazától.

2. A számlálásnak legalább 10 évenként kellene ismétlődni; de a hol e számlálások 5 és 3 évi időközökben történnek, nem ohajtandó, hogy ez időközök változzanak.

3. A mely országban a számlálás bármely oknál fogva nem történhetnék meg egy nap, kívánatos, hogy a foganatosításával meghízott ügynökök kötelességévé tétessék abban bizonyos, lehető *legrövidebb idő* alatt eljárni. Föltéve, hogy bizonyos számú nap van a számlálásnak szánva, fontos, hogy a számlálás mégis *egy napot* tűzzön ki határpontul, mely az egész országra nézve egy és ugyanaz legyen.

4. Noha a népesség a legtöbb országban decemberben mozog legkevésbé, mégis ha a számlálás más időben *egy nap* történhetnék meg valamely országban, ez legyen a *főtekintet*, mely az év illető részét, melyben a számlálás ilykép eszközölhető, meghatározza.

5. Szükséges minden *család* vagy *háztartás* számára külön lajstromot készíteni, melybe az illető részletek bevezetendők.

6. A számlálással megbizandó *ügynökök* arra ügyeljenek, hogy a lajstromok helyesen legyenek betöltve, vagy maguk töltsék be azokat azon felvilágosítások alapján, melyeket a lakosságtól nyernek. A számlálás minél fontosabb eszközlése végett szükségesnek látszik birságot szabni azokra, kik a lajstromokat betölteni, vagy azon felvilágosítást megadni vonakodnak, mely betöltésükhöz szükséges.

7. A „*család*“ szó fogalmának szabatos meghatározása végett elfogadtatik, hogy a valamely házat, vagy annak egy részét elfoglaló, a család fejének tekintessék, s hogy az „*elfoglal*“ kifejezés alkalmazható legyen 1) az ott lakó tulajdonosra, vagy 2) azon személyre, mely a lakbért fizeti, akár mint az egész ház, akár pedig 3) mint valamely emelet vagy meghatározott lakrész birtokosa.

8. Kívánatos, hogy a számlálás tárgyai két osztályba soroztassanak: az első osztály magában foglalná azokat, melyeknek ismerete valamennyi államra nézve nélkülözhetetlen; a másik azokat, melyek alkalmasak arra, hogy mindazon országok népszámlálásában helyt foglaljanak, hol a szükséges adatok előnyösen megszerezhetők.

9. Valamennyi állam népszámlálásában *következő*, a személyekre vonatkozó *kérdések* látszanak *mellőzhetetleneknek*: a családi és keresztnév, a nem, a kor, a rokonság foka a családfőhöz, a családi vagy polgári állapot, a foglalkozás vagy kereset, a születési hely, a vakok és siketnémák.

Következő tények kutatása pedig, noha nem mellőzhetetlen minden államban, mégis *dhajtandó* mindenütt a hol kivihető. És pedig: a nyelv, a vallás, a tartózkodási hely akár rendes akár ideiglen, a lakhely, azon gyermekek száma, kik az első foku iskolát járják, vagy oktatásukat a háznál nyerik, nehéz betegségek vagy állandó kórokban szenvedők.

Kívánatos, hogy minden államban, a hol ez legyőzhetetlen akadályokba nem ütközik, minden községben *népességi lajstrom* alakíttassék, mely a legnagyobb gonddal és folytonosan vezetendő.

10. A *házakat* illető kérdéseknek ki kell tüntetni:

a) lakott, lakatlan állapotban vagy épülő félben van-e,

b) a lakott házakat illetőleg pedig az emeletek, szobák, al-lakok száma; továbbá vajjon nincs-e házban bolt, raktár, műhely, üznek-e benne valamely iparágat s hány család által van elfoglalva. Fogadók, vendéglők, koreszmák s mindennemű intézetek külön kitüntetendők.

c) a *lakatlan házakat* illetőleg — vajjon új építtetésök, roskatagságuk vagy más ok miatt lakatlanok-e,

d) *nem lakásra szánt* épületek, minők: az egyházak, kápolnák, gyárak, malmok stb. külön e czélra készült lajstromokra vezetendők.

11. Hogy a „ház“ szóhoz is határozott fogalom legyen kötve, meg kellene állapodni abban, hogy az magában foglal minden helyiséget a külső homlokkal és szomszéd válaszfal között.

12. Nem látszik szükségesnek a *városoknak* szánt táblázatokba bármely oly községet befoglalni, mely szigoruan a város határai között legalább 2000 lélekkel nem bír, vagy máskülönben alkalmasnak találtatnék arra, hogy a legtöbb europai államban divó viszonyoknál fogva annak tekintessék.

13. A hol a személyekre és házakra vonatkozó lajstromokon kívül bármely más *társadalmi vagy közgazdasági kérdés* k megfejtéséhez szükséges adatok a népszámlálás különleges mechanizmusa által, nagy költségszaporítás nélkül gyűjthetők: kívánatos, hogy ez alkalom föl legyen használva, a mennyiben az lehetséges a

nélkül, hogy a számláló lajstromok szabatosságában, vagy teljes és lényeges részletezésében csorbát ne ejtsen.

A *foglalkozásokra és keresetre* (mesterségre) nézve szükségesnek látta a congressus következőket állapítani meg:

1. Fontos, hogy a foglalkozásuk szerint megszámlált egyének kora *3téves korszakokra* osztassék oly módon, hogy egyetlenegy okmány mutassa ki bármely korszakra nézve a főmesterségeket gyakorló személyek összes számát.

2. Óhajtandó, hogy a mesterségek minden országban összehangzatosan vétessenek számba, közösen és oly módon megállapított és szerkeztett *nomenclatura* alapján, mely az azt kifejező szók értelmezése iránt netalán keltető minden kételyt kizárjon.

3. A mesterségek ezen nomenclaturája egyizben szerkeztések hollandul, angolul, francziául, németül, olaszul, oroszul és svédül. (Mióta Magyarország is az önálló államok sorába visszalépett, remélhető, hogy 15 milliónyi lakosságára is lesznek legalább annyi tekintettel, mint a 4 milliónyi svéd s a még csekélyebb számú csak 2.5 milliónyi holland nyelvű nemzetiségekre.)

4. A munka felosztása nem lehetvén mindentűtt ugyanaz, de az anyag szerinti fő- és alosztályozás hasznossága el levén ismerve, óhajtandó mert fontos, hogy a népszámláláson kívül, minden országban enquéte tartassék a célból, hogy felismertesék: mikép, mely alakban, mely eljárás mellett termeltetnek, tartatnak el és bocsáttatnak fogyasztásra az összes termékek.

5. Ez enquétnek azon előnye lesz, hogy megismerteti a társadalomnak a *termelés céljából* való szervezetét.

6. Csatlakozhatnék ez enquéte az iparstatistikához, de különböznék tőle oly értelemben, hogy célja nem volna a termékek mennyiségét és értékét határozni meg, hanem csak a *termelés gépezetét* ismertetni.

7. Ez enquétek könnyítésére egy, a szükségesnek talált kérdéseket magában foglaló *lajstrom* küldetnék szét megfelelő utasítással együtt minden állam bizonyos számú legfelvilágosultabb oly lakójához, ki bizonyos mesterséget vagy ipart tiz, vagy e körbe vágó foglalkozást folytat.

Ez utóbbi hét pont valamennyire már eltér a népszámlálások közvetlen föladatától s voltaképen csak a számláló lajstromok egy külön, a foglalkozást és keresetet kiténtető rovatnak bővebb magyarázatát foglalja magában. Fontos egyébiránt ezen tekintetből is, mert, habár az iparstatistikának számos mellékkérdései folytán

külön fölvetel által kell megalakulni, a népszámlálások alkalmából szerzett ezen általános adatok megfizethetetlen becsü ellenőrzési okmányokká válnak, melyek alapján az iparstatistikai gyűjtések helyességét is könnyebb lesz megítélni.

A nemzetközi congressusok határozatainak ismertetése alkalmával, lehetetlen mellőznöm a *berlinit*, melyen még a megtörtént népszámlálások bírálatába is bocsátkoztak, legalább számos ily tény tudományosan mivel szemmel megvizsgáltak.

Itt egyelőre csak a határozatokat kell megemlíteni, melyek a *berlini értekezlet* alkalmából hozattak, illetőleg nyilvánultak. A nemzetközi congressus ugyanis azon meggyőződésből indulyán ki, hogy a népességnek a népszámlálás körüli közreműködése a lakosság statistikai értelmiségét növeli s ez által jobb eredmények elérését előmozdítja: kívánatosnak mondja, hogy e közreműködés ne csupán a háztartási lajstromoknak az önálló lakosok általi betöltésére szorítkozzék, hanem hogy, a hol a lakosság miveltségi foka szerint lehetséges, a lajstromok kiosztásában és felülvizsgálatában, mint számláló ügynökök, öszpontosításukban pedig, mint a *számláló bizottságok tagjai* is részt vegyenek.

Túlmenve a puszta népszámlálás körén pedig azt állapítja meg a congressus, hogy

1) a *népleírás* gyakorlatára, a mennyiben ez a népszámlálás alkalmával nem eszközölthetnék, a legközelebbi nemzetközi értekezleten külön program szerkesztessék.

2. Kinyilatkoztatja, hogy ama nehézségek, melyek a tényleges népesség szigorú kipuhatólását gátolják, megfelelő *számlálás utasítások* által könnyen mellőzhetők.

3. Végre kimondja, hogy oly népszámlálás eszközlése végett, mely a közigazgatás minden szükségeinek megfelelni képes, mellőzhetetlen nemcsak a *tényleges* népességnek megszámlálása, hanem minden külség és tartomány *jogi népessége* is számba veendő. Szükséges ennél fogva kriteriumot találni, mely megengedi, hogy a megszámlált tényleges népesség elemeiből a jogira következő lehessen. A legközelebbi statistikai congressus figyelme ennél fogva oda irányzandó, hogy *megfelelő szabályok* alakíttassanak, melyeknek követése által a népszámlálási előmunkálatoknál megszereztesse az alapok, hogy a tényleges és jogi népesség megállapíttassék.

Az ezt követő és Florenzben 1867-ben tartott, eddig utolsó nemzetközi értekezlet az elődje által ráhagyott munkába fogott

is, és, hogy mennyiben oldotta meg, mutatják következő, általa hozott határozatok, melyeket maga is az előbbi értekezletek által hozott határozatok főlékainak mond:

1. Minden népszámlálásnak a *tényleges* népesség az alapja.

2. Szükséges minden megszámlált *egyén* tartózkodásának (jelenlétének) módját s tartamát följegyezni. Ezért ajánlják, hogy a számláló lajstromokba az ideiglenes, átmeneti vagy állandó jelenlétet magukban foglaló rovatokat következő egyes rovattal pótolják:

„A tartózkodás módja a községben“ a) a községben született-e? (mire *igen*-nel vagy *nem*-mel válaszolandó.)

b) Más községben született-e? 1. mely községben (ennek kitéendő neve és megyéje.) 2. Mióta van jelen a községben? (melynek ideje napok, hetek, hónapok vagy évek szerint kifejezendő.)

3. A távollévőknel szükséges a távollét tartamát s a tartózkodás helyét is megjelölni, s őket a háztartási lajstromok alájára egyéenkint följegyezni. A családtagokhoz intézendő kérdések következők lehetnének:

a) Mióta van távol az illető?

b) Hol tartózkodik a távollévő? mely országban, mely helységben?

Távollévők följegyzendők csupán a háztartások fejei, nejeik, gyermekeik, kik még nem önállóak; végre azon rokonok, kik rendszerint a háztartáshoz vagy családhoz tartoznak.

4. A számlálásnak oly *időbe* kell esni, hol a községből távollévő egyének száma legesekélyebb, vagyis az év végével.

5. Kivánatos, hogy egy rovat fölvétele által megállapíttassék a *rokonság fog* a családtyához vagy családayához.

6. A népszámlálásoknál külön rovat nyitandó a talált gyermekek számára.

Idáig hatoltak a nemzetközi értekezleteknek a népszámlálásra vonatkozó határozataik s bár roppant haladást tanúsítanak a népszámlálás eszközlése körül, bizonyos ingadozást sem tagadhatni meg határozataiktól. Ez ingadozás még feltűnőbb, ha nem csak a határozatokat, hanem tárgyalásaikat is tekintjük s a florenzi congressus talán legtovább ment ezekben. Ez utolsó értekezleten ugyanis oly pontok fogadtattak el, illetőleg oly kutatások eszközlése határozottatott el a népszámlálások alkalmából, melyeket előbb, ugyancsak beható megvitatás alapján visszautasítottak s a

melyek fölvetését alig lehetne védeni. Ilyen például a rokonsági fok kutatása, ilyen a lelenczek számbavétele stb.

Nem tagadhatni azt sem, hogy a nemzetközi értekezletek gyakran visszatérvén egy és ugyanazon tárgyra, több ízben mondták ki egy és ugyanazon határozatot, mi egyébiránt a tárgy fontosságánál fogva könnyen megbocsátható. A népszámlálások ügyét minden oldalról mégis csak ezen congressusok világították meg, s fejlesztették, egyes országokban pedig számba is vették e határozatokat és azok értelmében járván el, szép eredményeket voltak képesek felmutatni.

A Magyarországon jövő évre, bár régebben tervezett népszámlálásról pedig annyit már is lehet állítani — mint alább látni is fogjuk — hogy végrehajtásának megállapítása körül tekintettel voltunk a congressusok minden méltányos kívánalmaira, hogy az a mai tudomány színvonalán áll, s a mennyiben némelytán tulságosan részletes vagy aprólékos kutatásokba nem bocsátkozik, az nem csak különleges viszonyainkból menthető, de igazolható azon mindig tisztelendő önállóság folytán, melyet sem a kormány sem a tudomány emberétől megtagadnunk nem szabad s melynél fogva, míg a kívánt részlet helyessége iránt meggyőződve nincs, saját legjobb belátását köteles követni.

VII.

Egyes népszámlálások ismertetése és költségeik.

Az 1857-diki népszámlálás még kevés tekintettel volt a nemzetközi értekezletek határozványaira, de maguk ez értekezletek sem foglalkoztak addig e tárggyal oly tüzetesen, mint később, s így a nálunk eddig utolsó népszámlálásnak még politikai árnyoldalain kívül is voltak oly hiányai, melyeket kiemelni annál inkább szükséges, mert ilyformán bizonyítható be leginkább a jelenlegi tervezetben foglalt haladás és fejlődés.

Az említett népszámlálásnak hiányait abban lehet összefoglalni, hogy az akkori közigazgatási év szerint ugyan, de természetes oknál fogva semmikép sem alkalmas időben, t. i. október havában eszközöltetett; a jövő-menő, az utazáson, ideiglen jelen s távollevő népesség fogalmát szigoruan meg nem állapítván, maga szolgáltatott alkalmat eltérő följegyzésekre az eredeti adatok gyűjtésénél; hasonlókép hiányos volt az intézkedés a katonasághoz tartozó személyek összeírása iránt, mely a katonaság és polgári hatóság teendőit szabatosan meg nem határozván, kihagyásoknak, de kettős számbavételnek is helyt adott; az csekélyebb hibának tűnik fel, hogy például a vakok és siketnémák megszámlálásáról nem gondoskodott, hogy a korosztályokat szabván meg, a lakosság valódi korát puhatolni és összeállítani nem engedé, s hogy a foglalkozásokra és kereseti nemekre nézve oly kevés osztályt állított fel, hogy az összes lakosságot utóbb helyesen csoportosítani nem lehetett; az is megbocsátható, hogy a nyelv iránti kutatásokat mellőzte, mit egyébiránt az 1851-diki tapasztalatok alapján tett, s hogy a népszámlálással a házi állatok megszámlálását is eszközölte, mi viszont most sem lesz kikerülhető, noha egyszerűbben fog eszközöltetni. Voltak aztán hiányai a végrehajtás körül is, melyek egynemelyikét már említettem is — de a miben leginkább el volt véve az, hogy nem eléggé vette számba a

lakosság öntevékenységét, hogy az akkori politikai rendszer befolyása alatt absolutistikus módon hajtotta végre e fontos műveletet, mely alapjában annyiban is el volt hibázva, és ez egyuttal a leglényegesebb hiba, hogy nem a tényleges, hanem a helyi illetékeségű népeiséget vette alapul mindazon részletesb kutatásoknál, melyek többé nem az általános szám kimutatására, hanem a legérdekesebbre, a népleírásra vonatkoznak.

Az absolutistikus végrehajtás Ausztriának tömérdek pénzébe is került, mert az 1857-diki számlálás költségei 1.800,000 frtra rugtak, mi összehasonlítva a kiderített, kerek számmal 35 milliónyi lakossággal, 1000 fejenként 51.4 frtot tesz.

Az ezen népszámlálás alkalmával még centralistikus virágjában levő ugynevezett ausztriai összbírodalom belföldi vagy honos népeiségtől, katonaság nélkül 36.798,000 tüntetett ki, a jelenvolt népeiség pedig 37.130,000 lélekre rugott; 2.423,000 idegennek, de kik mindamellert legnagyobbbrészt termelők és fogyasztók valának, semmi közelebbi viszonyait ki nem tüntette, 2.091.000 távollevő betföldről épen távollétök miatt csak nagy hiányosan tudhatta meg e viszonyokat s így $4\frac{1}{2}$ milliónál több lakos volt a népszámlálás által hiányosan ismeretve. Ugyanis

	<i>a belföldi népeiség</i>	<i>a jelenlevő vagy tényleges népeiség</i>
Magyarországon	9.581,000 lelket	9.666,000 lelket
Erdélyben	2.174,000 „	2.173,000 „
Horvát-Tótországban . .	852,000 „	865,000 „
A határörvidéken	1.062,000 „	1.069,000 „
Összesen	13.669,000 lelket	13.769,000 lelket

tehát a magyar korona alatt 100,000-el többet tett.

De 408,500 távollevő helybeli és 509,1000 jelenlevő idegen, tehát közel 1.000,000 lakos itt is közelebb ismertetés nélkül nagyrészt csak puzsta számul szerepelt a népeiségi lajstromokban.

Érdekes adatul fog még föltűnni, hogy ez alkalommal távol voltak hazájuktól, és pedig:

	Ausztriai tartományban	Külföldön	Nem tudni hol	Összesen
Magyarországból . . .	43,037	2,184	20,617	65,838
Erdélyből	3,314	15,502	1,361	20,177
Horvát-Tótországból . .	4,702	1,258	814	6,774
A határövidékről . .	5,303	1,398	4,795	11,496
Összesen . .	56,356	20,342	27,587	104,285

Míg tehát Magyarországból 104.300 ember volt távol, Csehországból akkor 216,700 ember tartózkodott más országban, közülök pedig csupán Alsó-Ausztriában (Bécsben) 139,000 Magyarországon pedig 17,300.

Érdekes adatokat szolgáltatott továbbá *nemzetiség* tekintetében nem ugyan az 1857-diki népszámlálás, mely azt számba nem vette, hanem az 185⁰/₁-diki számlálás.

E szerint volt *Magyarország Horvátsz. Tóto Erdély Határövidék*

	%	%	%	%
Magyar	44.2	1.5	26.3	0.5
Tót	16.4	0.7	0.1	0.3
Horvát-Szerb	5.3	93.8	—	81.5
Oláh	12.0	0.0	57.3	13.3
Orosz	4.3	—	—	—
Szloven	0.5	0.3	—	—
Német	12.4	2.3	10.4	3.6

és a kik elég hibásan nemzetiségül vették föl,

Izraeliták	4.0	0.6	0.7	0.
Másfélék	0.9	0.3	4.6	0.2

Vallás vagy hitfelekezet tekintetében pedig volt:

	%	%	%	%
Római katolikus	52.3	83.6	11.3	42.2
Görög „	8.5	0.2	28.3	0.6
„ örmény	—	—	0.3	—
„ keleti	11.3	15.0	32.3	55.3
Keleti örmény	—	—	—	—
Evangelikus	8.1	0.1	10.2	1.5
Helvét	15.3	0.5	13.5	0.4
Unitarius	—	—	2.5	—
Izraelita mint fent	4.0	0.6	0.7	—

Összehasonlításul végre még érdekes, hogy 1851-től 57-ig a lakosság Bécsét kivéve, hol a szaporodás 45,000 lelket tett, leginkább szaporodott Budapesten 30,400-al, utána Milanóban 24,300, Prága 24,100, Brtinn 11,400, a többi főváros alig 1—2000-el.

A számlálás végrehajtását illetőleg más országok teljesen eltérőleg járván el, szép eredményekre jutottak. *Hessen* nagyberczegségben például az 1861-ben eszközölt egész népszámlálás a nemzet szabad akaratából választott számláló bizottság kezébe volt letéve. E célra oly férfiak választottak, kik 1. a nép teljes bizalmát bírták, 2. a népszámlálás célját és hasznát felfogni képesek lévén iránta érdeklődtek, 3. a kellő írásbeli képességgel s a helyi viszonyok ismeretével bírtak. Erre alkalmasabbnak bizonyultak: lelkészek, tanárok, kántorok, községi tanácsosok, gazdasitztek, földbirtokosok, bérlők, gyárosok stb. Szükségesnek látták a népszámlálást a nemzet becsületbeli kérdéseitl tüntetni fel s ez érdemben a sajtó közreműködését is teljes mértékben igénybe vették.

A számláló bizottságok önként és ingyen ajánlkozó egyénekből állottak s fényesen feleltek meg föladatuknak. Igaz, hogy alig egy milliónyi népességgel volt dolguk s e körül 1033 számláló bizottsági tag működött, kik 182,000 lajstromot adtak be. A költségekben a kormány osztozkodott a községekkel s azok úgy ütöttek ki, hogy 1000 megszámlált fej:

a kormánynak	5.89
a községeknek	2.47
Összesen	8.36

német forintba került, mi 7 forint 17 krajczár osztrák értéknek felel meg, tehát az osztrák költségnél hétszer kevesebb.

De Olaszország sem maradt el e mögött s az általa 1861. december 31-dikén végrehajtott népszámlálásnál a nemzet szintén önmaga számlálta meg magát, sőt a felülvizsgálatot és ellenőrzést is szabadon választott 3—5 tagu bizottságok eszközölték, mely bizottságokban a községi elöljáró elnökölt. A számláló munka beosztása, valamint a lajstromok szétküldése és összegyűjtése a községeket illette, a kormány csak 3—5 centimet fizetett minden lajstrom, vagyis minden család után. Az eredeti lajstromok is a községek költségein küldettek meg, a bizottságok és ideiglen fel-

állított számláló hivatalok ingyen működtek, a kormány csak jutalmazásképen osztatott ki 3—500 frankot az egyes hivatalok tagjai között. Az összes költség 640,000 frank volt vagyis 22 milliónyi lakosságnál, 1000 fejre — beleértve a statisztikai hivatal közlési költségeit is — 29 frank 39 cent. esett, a mi 11 frt. 86 kr. osztr. értékkel ér föl.

De Olaszország egyuttal tökéletesítette a népszámlálás egész gépezetét s mintegy uttörője volt azon haladásnak, melyre később, 1867-ben a szintén nagy tökélyű berlini statisztikai hivatal tért.

Olaszországban ugyanis *Maestri*, a derék olasz tudós és ez új királyság jeles statisztikájának erélyes, fáradhatlan szervezője, a népszámlálás eszközlésére használt íveket kétféle színű, szeletekre osztott lapokra másoltatta, egy színű a férfiak, más színű a nők feljegyzésére szolgálván. A másolást két egyén eszközölte, egyik a férfi-, másik a nőlakosságot vevén számba. Másolás után a szeletek levágattak s így egy-egy szelet a jelen volt népesség egy-egy személyének felelt meg s a népszámlálás alkalmával följegyzett minden tulajdonságait s viszonyait foglalta magában. Két csomagban levén ekkép valamely község összes férfi s összes női lakossága, a községi áttekintés rovatainak betöltése csupán mechanikai munka. Számba akarván venni például a családi állapotot, egy-egy szeletcsomagot három csomóba kell szétszórni, egy helyre rakván a nőtelen, másikba a házas, harmadikba az özvegyeket, vagy — ha külön kutatjuk — negyedikbe az elváltakat; e külön csomókat csupán meg kell számlálni s egy-egy csomónak szeletmennyisége megmutatja a községben hány nőtelen, házas, özvegy férfi van; ugyan e műtét a más színű női csomaggal végrehajtva, ugyan ezen viszonyokat tünteti ki a nőlakosságra nézve. Sőt hiba is alig csuszhatik be az ily eljárásba, mert a különvált szeletcsomagok összegének mindenkor ki kell adni a főösszeget. — Összeszedetvén újra a szeletek, hasonló eljárást lehet követni a korra, vallásra, nyelvre stb. nézve, sőt összekötve ezen műveletet a családi állapottal, külön ki lehet tudni: hány ilyen meg ilyen koru nőtelen, hány ilyen meg ilyen koru házas stb. él a községben. Ugyan ezt lehet követni a keresetre és foglalkozásra, hasonlót a műveltségi fokra nézve stb., szóval, ez uton végig lehet menni nagy fáradtság nélkül és biztos kezelés mellett mindazon rovatokon, melyek a népszámlálásra nézve megállapítottak a végből, hogy a lakosságnak már érintett

különféle viszonyait, tulajdonait, állapotát s az államhoz vagy társadalomhoz való vonatkozásait kitüntessék.

Olaszország eme törekvéseihez csatlakozik újabb láncszemül az említett porosz törekvés.

Eddigelé ugyanis a *háztartási lajstromokon* még túl nem mentek s a legközelebbi lépés az *egyénilajstromokhoz* fog vezetni, melyeknek első eszméje talán nem, de legelső elnevezése Németországból származik, hol is azokat, még mielőtt használták volna, *számlálólapocskáknak* (Zählblättern) nevezték.

Ha ugyanis az eredeti számlálást nem lajstromokkal, hanem azonnal ily lapocskák betöltésével eszközlik, a nagy munka, melyet Olaszországban a leírással voltak kénytelenek végrehajtani, s melyet — Poroszország egy részében 1867-ben is így történvén a számlálás — Engel 16,000,000 lakosnál 20,000 munkanapra számít (800 átírás tekinthető egy munkanapnak) tökéletesen megtakarítható. Miután továbbá ily lapocskák nyomtatási kiállítása sokkal olcsóbb s egy-egy ily kis lapon az egyének majd minden viszonyának kiderítésére elég a hely, miután végül a lapocskák külszínök és alakjuk szerint könnyen megkülönböztethetők tétethetnek s így a számlálással együtt például a birtokviszonyokat, s több efféletis fölvehetni, könnyen változható elhelyezésök és összevetésök pedig számtalan combinatióra nyújt alkalmat, a számlálás ezen módszere tagadhatatlanul nagy előnyököt biztost.

Ez előnyök könnyü elérhetése, a számlálásnak több viszonyra való kiterjeszthetése a népszámlálások roppant haladását foglalja magában, mely haladás annál inkább megbecsülendő, mert nem csak könnyebbíti a végrehajtást az illető közegekre nézve, hanem az anyag fokozatos, biztosabb földolgozását is lehetővé teszi.

VIII.

A tervezett magyar népszámlálás.

Midőn a tervezett magyar népszámlálásra áttérve, az eddig bár még nem végleg megállapított intézkedéseket tanulmányozzuk, egyuttal alkalmunk nyílik végig futni az eddig mondottakon, mert csak a helyeseknek fölismert elvekkkel való összehasonlítás fog meggyőzni az iránt, vajjon helyesen van-e a magyarországi legközelebbi népszámlálás tervezve?

Népszámlálás megindítása a legtöbb országban a belügyi ministert, mint a közigazgatás voltaképi vezetőjét illeti, habár semmi sem áll utjában annak, hogy a közigazgatási miniszterre ruháztassék — mint például Olaszországban történt. — Minthogy a hadi kötelekben levő egyének megszámlálása által a honvédelmi minister is érdekelve van, valószínűleg együttes eljárás fog Magyarországon követettni.

A népszámlálás oly ügy, mely az összes nemzet legbensőbb viszonyaival foglalkozik, azért az, *rendszeres törvény* nélkül meg nem indítható és gondoskodva van hazánkban is arról, hogy az a törvényhozás beleegyezésével indíttassék meg.

Bármely szakminister indítsa meg egyébiránt a népszámlálást, a meggyőződés általános, hogy üdvös czélt a *nemzet általános s minél buzgóbb részvéte* nélkül lehetetlen elérni. Ezért fel fog hivatni a hozandó törvény közzétételével együtt a nemzet, hogy becsületbeli kötelességének ismerje mindazt megtenni, mi a népszámlálás lehető legtökéletesebb sikerét, egyuttal a közkinccsár lehető legcsekélyebb terheltetése mellett elérni engedi. Hogy mi-ben áll a lakosság részvéte, közreműködése: azt részletes utasítások mondják, melyek egyszersmind a népszámlálás tervezetét is ismertetik.

A magyarországi népszámlálás jövő évi december 31-dikére van kitűzve, azaz, hogy az év utolsó napjának éjjeli órája lesz

határozó, s az akkor létezendő állapot fog a következő napokban számba vétetni. Az *évforduló* van tehát határnapul kitzítve s ezzel a nemzetközi congressusok által kimondott egyik főelvnek elég téve, és elfogadva az alap, mely a kor szabatos meghatározását lehetővé teszi, a kettős feljegyzéseket és kihagyásokat a lehető minimumra szorítja.

A végrehajtás módszerére nézve is az újabbkori vívmányokhoz ragaszkodik a tervezett hazai népszámlálás, és elfogadván az *önszámlálás* módszerét, azt két irányban kívánja valósítani. Az egész ügyvezetés ugyanis külön e célból a megyei és városi értelmiségből, a lakosság bizalmát bíró *népszámláló bizottságra* lenne ruházva, mely az eddig megállapított, noha még módosítható és részletezhető terv szerint, legnagyobbbrészt a községekre bizza ugyan a számlálás tényleges végrehajtását, de a hol a község maga azt teljesíteni képtelen, szintén bizalmi férfiakról gondoskodik, kik számláló ügyükköktül fognak működni.

E célból minden megye, város stb. annyi számláló kerületre lesz osztva, hogy egy-egy számlálóra 5—800 léleknél több ne essék, hogy a munka ekkép néhány nap alatt országsszerte be legyen fejezhető.

A számlálás maga háztartási lajstromokkal eszközeltetik, melyeket *bejelentési iverk* alakjában, nagyobb városokban — egyelőre ugyan csak Budapest van erre kiszemelve — az illető család — vagy háztartás fejei maguk töltenek be, a hasonalku és rovatu *fölvételi iverket* a számláló biztos tölti be a helyszinén a lakosok saját bemondása szerint. Mind a családők által betöltendő bejelentési iverk kiosztását és beszedését, mind a fölvételi iverk betöltését ily bizalmi férfiak eszközlik. Ugyancsak bizalmi férfiak hajtják végre a föltülvizsgálatot és gyűjtik össze az öslajstromokat, melyekből később a *költségi áttekintések* készülnek.

Ez öslajstromok közül a bejelentési iverk küllapjára rá vannak vezetve a *lakviszonyokat* számbaveendő rovatok, kitiüntetendők vajjon a lakás pinczében, földszint, hányadik emeleten, padláson van-e; vajjon a lakást hány szoba, kamra, előszoba, konyha képezi, csupán lakásra szolgál-e, vagy üzletre is és milyenre, s e célra van-e és hány bolt, kamra, pince, félszer (szin), raktár, istálló (hány ló- vagy marhára való), akol (hodály), esür (pajta). Ugyanez iverk homlokzatára lesz nyomva egy rövid utasítás, mely a családőköt arra figyelmezteti, kit kelljen ez ivbe fölvennie s kit nem, itt van nevezetesen kitiüntetve a *szülöhely, jelen- és távollét*

a huzamos vagy ideiglenes *tartózkodás* módja, mely körülményekből később az illetékes és honos vagyis a *jogi népesség* fog ki-derülni; mert a magyar népszámlálás tervezete erre is van tekintettel, noha általában a *tényleges népesség* van a számításnál alapul véve s a nemzetközi értekezletek valamint a tudomány főkivá-nalmának ezzel is elég téve.

A bejelentési és fölvételi iverk, ezen legfőbb fontosságú alap-okmányok szerkesztésénél azon elvből indultunk ki, hogy a meg-számozott fejrovatokban azon tényen kívül, mely az illető rova-tokban kiténtetendő, egy kis magyarázat is foglaltassék, hogy a rovat miként töltendő be, mi a vele foglalkozónak folyton szemé előtt lebegvén, nemcsak kényelmesbbé teszi reá nézve a munkát, hanem megbizhatóbbá az eredményt is.

Ezen *rovatokban* foglaltatik (mindenütt öszhangzatban az általunk már ismert elvekkel és tanokkal): 1) a lakók folyó száma, 2) a lakók vezeték és keresztnéve, nemesi czime és rangja, 3) neme, 4) születési éve, 5) vallása, 6) nyelve vagy nemzetisége, 7) családi állapota, 8—9) hivatása vagy foglalkozási viszonya, 10) szülőhelye, 11) honossága, 12—13) jelen- vagy távolléte a szerint, hogy ideiglenes-e vagy huzamos, melynek meghatározására egy hónapi időköz van felvéve; 14) miveltségi foka, t. i. olvasni irni tudás vagy nem tudás; végre 15) egy jegyzeti rovat, melybe bejegyzendő, vajjon vak, siketnéma, elmebeteg, hülye-e az illető; továbbá az illető lakosnak a katonasághoz való viszonya, a had-seregben viselt rangja; idegeneknél az ország, melyben honosak, távollevőknel tartózkodási helyök stb.

Ez iverk hátulsó lapja végre a házi állatok számbavételének van fentartva. Az illető rovatok itt is mennyire lehet, egyszerűtek, mégis a lovak- és szarvasmarháknel kiténtetik a nemet is, lovak-nál azonkívül vajjon nehéz- vagy könnyű fajuk-e, mi a hadse-regbéli szükségletre nézve fontos; továbbá a szarvasmarhánál ma-gyar faj vagy svajczi (csira, riska-e) s ez osztályozást juhoknel is nemesített és közönséges czim alatt kívánja, mi viszont mezőgaz-dasági viszonyainkra és haladásunkra nézve nagy befolyású tény.

A bejelentési iverk betöltését külön utasítás is szabályozza, ellátva a szükséges lajstromokkal, melyekbe a beszédett iverk ve-zetendők. Szintén külön oktatás figyelmezteti a számláló biztoso-kat mind arra, mire a fölvételi iverk betöltésénél figyelemmel kell lenniük; azonkívül létezik egy általános oktatás és utasítás váro-

sok és községek számára, mely az egész eljárást és ügymenetet szabályozza.

Miután a bejelentési és fölvételi ívek csak a nyers anyagot szolgáltatják a népszámlálás eredményeinek kitüntetéséhez, gondoskodni kellett arról, hogy az említett ívekben nagyrészt még szavakban foglalt anyag kezelhetően vagyis számszerint összeállíthatassék s ez történik az ugynevezett községi áttekintésben. — A községi áttekintés szerkesztése tehát a népszámlálás legfontosabb ténye, fontosabb annál inkább, mert összeállításának a községnél kell rendszerint történni, csak kivételes esetekben gondoskodik róla a számláló bizottság, akkor ugyanis, ha a községben e munkára alkalmas egyének épen nem találkoznak. E községi áttekintések képezik továbbá a többi munkálatnak is alapját és szakképzett központon már azért sem kezelhetők, mert 15.000,000-nyi lakosságunknál például, előbb minden háztartás, később minden ház külön sort kap, mi körülbelül 3, illetőleg 1 millió sornak felel meg. De még ily községi áttekintés is közel 18.000 fog az országban készülni, s azt sem lehetne, legalább nem a kellő rövid idő alatt, mind a központon feldolgozni. Ezért készülnek a községi áttekintésekből járási, ezekből megyei áttekintések, melyek a szabad királyi városokéval együtt eredetileg kerülnek azután a statisztikai hivatalba, az országos összeállítás végett.

A községi áttekintések ezen fontosságánál fogva külön utasítás is készült, mely szerkesztésükre oktat. Ez áttekintések több részre oszólnak. Az I. részben a lakosság *szám, nem, vallás, állapot, tartózkodás miveltési fok* és *kor* szerint van felsorolva, egy-egy sorban mindenütt egy egész ház lakosságát tüntetvén ki, úgy hogy az utolsó házsám a házak összegét, a végösszeg pedig a község összes lakosságát kitünteti.

A II. rész a *hivatás vagy foglalkozás szerint osztályozott jelenlevő népességet* tünteti ki. Az áttekintés eme részében nagy haladás mutatkozik, mert miután lehetetlen, hogy a sok százféle iparág például mind külön ki legyen tüntetve az áttekintésben, mi ugyanannyi fejrovatot tenne szükségessé, melynek legnagyobb része üresen maradna a legtöbb községben, bizonyos csoportosításról kellett gondoskodni, mely a papokat, hivatalnokokat, tanárokat s tanulókat, az egészségügyi személyeket, ügyvédeket, művészeket, írókat külön felsorolva, külön csoportba gyűjti a föld- és erdőmiveléssel, külön a halászattal s vadászattal, s végre a bányászattal s kohá-

szattal foglalkozókat, a voltaképi iparágakat pedig hat csoportba szedi. Kimutatja ugyanis a) az építészeti s művészeti, b) a fém-, kő-, fa-, c) a vegyészeti, élelmezési, dohányzikk-termelési, d) a szövő, e) a bőr, és papír s egyéb iparral foglalkozókat, f) pedig a nem közvetlenül termelő foglalkozásukat; ezenkívül külön rovatban fordulnak elő a kereskedők, a szállítók, a pénz- és hitelintézeteknél alkalmazottak, a háztulajdonosok, járadéktulajdonosok, a személyes szolgálatokat teljesítők, végre pedig a bizonyos foglalkozás nélküli egyének 14 éven felül meg alul. Megjegyzendő, hogy mind ezen, a föld-, kéz- és gyáriparral, a kereskedéssel s szállítással foglalkozó egyének háromféleképp vannak osztályozva: mint vállalkozók, hivatalnokok és munkások, mely ez alapon nyerendő számok termelési és forgalmi viszonyaink kiderítésére okvetlenül fontos tényezőkül fognak bizonyulni.

A *hadsereghez való viszony* melyet korábban említettem, külön III-ik áttekintésnek képezi tárgyát, valamint külön lajstromoztatnak még IV-er a *jelenlevő idegenek és távollevő helybeliek*, külön egy V-ik községi áttekintés készül végre az *épületekre* nézve.

Ez tehát az anyag, melylyel a népszámlálás befejezésével rendelkezni fogunk, ez a keret, melybe ez anyag gyűlni fog s melynek megszerzéséhez csakugyan az egész nemzet közreműködése szükséges.

Mily költséggel lesz az ekkép tervezett népszámlálás kereszttől vihető, ahhoz hozzávetőleg is alig lehet szólani, mert hiszen ez a legelső kísérlet, jövőben már lesz támpont, mely a költségvetésnél irányul szolgálhat. De, ha külföldi példát lényeges tudományos kérdéseknél is idézhetünk, mért ne fogadnók el irányzatul a költségnél is. Vessük össze például a három példakép felhozott állam népszámlálási költségeit, mi, miután igen drága és igen olcsó számokat hasonlítunk össze, talán meg fogja közelíteni a valót.

Ausztria 1857-ki	számlálásánál	1000 fej	került	51. ⁴² frtba
Hessen nhgség 1862-ki	"	"	"	7. ¹⁷ "
Olaszország 1861-ki	"	"	"	11. ⁸⁶ "
kerülne tehát 1000 fej átlag				23. ⁴⁸ frtba.

Magyarországon 15.000,000 lakost véve, fel kerülne a népszámlálás az első (osztrák) példa

szerint	. . . . .	771,300 frtba
a második (hesseni) példa szerint	. . . . .	107,500 "
a harmadik (olasz) "	" "	178.000 "
átlag pedig		352,200 frtba

Ha pedig az osztrák példát, mint elavultat s a Magyarországon követendő módszer mellett föl sem is hozhatót, mellőzzük, átlagul 140,000 frt. kerül ki, mely változhatatlan összegül azért sem fogadandó még el, mert ime előttünk Olaszország utmutatasa s a nyomán készült porosz javaslat és kísérlet. Poroszországon a népesség $\frac{2}{3}$ -da volt számláló lapocskákkal számba véve, s habár utolsó számlálási költségeit még nem ismerjük, mégis, ha szintén ez ösvényre térünk, mi lehetlenné téve még korán sincs, tetemes összeget takaríthatunk meg. Ezt pedig annál inkább remélhetjük, mert az önkéntes részvétel az ország értelmisége részéről amugy is a lajstromok nyomtatási költségeit szerepelteti legnagyobb összegekben; ha tehát ez összegekben lehet minél nagyobb a megtakarítás, az összes költség is bízhatatlan mérvben fog apadni s a nemzet közreműködése mellett mi is oly munkára fogunk szert tenni, melylyel a mivelt külföld számos állama, és méltán, büszkélkedik.

IX.

A népszámlálás által szerzett anyag feldolgozása.

Az anyag maga, bármily gondosan gyűjtessék is, feldolgozás nélkül nem használható, holt kincs, melyet életre csak a tudomány által istápoltt statisztikai hivatalok kelthetnek.

Ha a községi áttekintések járások szerint sommázzva s megyei áttekintésekbe foglalva, a városokéval beküldettek a statisztikai hivatalba, az országos áttekintés könnyen összeállítható s mint előleges eredmény könnyen közzé is tehető. Ez első közlemény egyébiránt csak nyers adatokat nyújt a közönségnek, bár e nyers adatok az általános ismertetésre legalkalmasabbak, legáltalánosabb érdekűek is.

A tulajdonképeni tudományos feldolgozás csak ezután kezdődik, a nyers anyag tökéletes kihasználása csak azontul indulhat meg, ha a hivatal az előleges közlés által a közvélekedésnek egy időre eleget tevén, több nyugalommal fordulhat további teendőihez a népesség statisztikája körül.

Csak ekkor lehetne például hozzáfogni az egyes országok, megyék, székek stb. viszonylagos népességének kiszámításához; nem elég pedig tudni, egyáltalában hány lélek esik egy négyszög mértföldre, hanem hány és legalább csoportok szerint milyen koru férfiu, hány és milyen koru nőlakos, az általános népességből ki kell számítani mily arányban áll például a katonasághoz s hogy oszlik el így viszonylag stb., ha végül a viszonylagos népességi számot közgazdasági intézkedések alapjául akarjuk használni, külön kell a lakottabb városokat és népességi viszonyait kihasítani, külön pedig a vidéki lakosságot a gazdaságilag használható területtel összevetni.

Ekkor indul meg a százaléki számítás a különféle arányok kiténése végett. Például az összes lakosság mily része, $\%$ -ban kifejezve, katolikus, protestáns stb. mily arányokat tüntetnek ki

az egyes korosztályok, mikép csoportosulnak a kereset és foglalkozás szerint összeállított néposztályok stb.

Egy, nagy költséggel megindított népszámlálási munkának egyáltalában nem elég esupán megyei összegekben lépni a közönség elé, s mintán 17,000 község külön viszonyait kitüntetni talán tulságos részletezés volna, legalább is a járási áttekintéseket kell bekövetelni a központba s a közlemények súlyát is a járásokba fektetni, melyek a külön sommázatu városokkal együtt egy megyei összegbe lesznek foglalhatók.

A feldolgozandó munkálatnak egyik legnehezebb részét képezi továbbá a lakhelyöktől távol levő honfiak számbavétele. Eddigi népszámlálások tapasztalata azt mutatja, hogy rendszerint sokkal több idegen (akár más község-, megye- vagy országbeli) mutatfatik jelenlevőnek az illető helyeken, mint valamennyi községben távollévőül van kitüntetve. És ez természetes is és a tényleges népesség fontosságának beismerésére is vezetett. Mert nemesak könnyebben felejtjük el azt, ki szemünk előtt nincs, még ha különben a családhoz is tartoznék, csak hosszabban tartott légyen távolléte, de még számos, külföldön élő hazánkfia van, kinek egyáltalán nincsen senkie az országban, ki a számláláskor bemondja.

E kettős ok a hiányos följegyzésre nem deríthető ki még később sem, habár a magyar-osztrák követségek, consulatusok stb. is igénybe vétetnek. Mégis, jobbnak hiányával ez eljárást kell követni, noha az utólagos munkát tetemesen szaporítja.

Hasonlólag hosszas tárgyalásoknak nézhetünk eléje a polgári és katonai számításnak — ha ugyan kétfelé fog végrehajtani, a mi megállapítva még nincs — összeegyeztetésénél; roppant dolgot fog pedig adni az ily általános, országos fölvetelnél ki nem kerülhető hiányok pótlása és hibák helyreigazítása, s azért helyesnek bizonyul amaz eljárás, mely először behatóbb bírálat nélkül közli esupán a sommázatokat, minden további feldolgozást és combinatiót pedig az egész anyagnak lehetőleg kiigazított alakban való beküldése utána hagyja.

És hogy a munka ezen része, a mennyire lehet, legesekélyebbre szoríttassék, és hogy az eredetileg gyűjtött anyag országszerte minél megbízhatóbb legyen, azért szükséges, hogy a helyi vizsgáló és ellenörködő bizottsági tagok minél lelkiismeretesebben járjanak el feladatukban. A kormány e célból is fog a hazai közönséghez fordulni, fellíva őt nemesak szenvedőleges közreműködésre, hogy ugyanis eltitkolás és tagadás által e fontos műnek létrejöttét ne akadályoz-

tassa; hanem fölhíva őt tevőleges részvételre, tényleges közreműködésre főleg az ország értelmiségét, azokat, kik az ügy fontosságát felfogni képesek levén, érte buzogni is tudnak.

Bármily munkájába kerüljön egyébiránt az országnak általában, a statisztikai hivatalnak s a kik működésében támogatni fogják, különösen a népszámlálás: a gondolat, hogy először hajt végre az ország saját akaratából, felelős önálló kormány vezetése alatt, önmaga oly műveletet, melylyel a haladott külföld évről évre nagyobb eredményeket arat, melynek tökéletesítéseért a tudós világ szakférfiai évtizedek óta ernyedetlenül fáradoznak; a gondolat, hogy minden egyes honpolgárra fog, ha kötelességét teljesíti, egy rész háramolni azon dícsőségből, mely az országot az által éri, hogy közügyei talapzatát, a mai tudomány színvonalán, ő is kiépitette s oly népszámlálást eszközölt, melynél jobbal másutt sem igen dísekedhetnek; mindez összevéve erőt és kitartást fog önteni mindnyájunkba s a kik önként sorakoztak a statisztika művelésére s a kikre számítani fog a haza e nagy munkánál, készségesen fognak végrehajtásához járulni, azon jutalmazó öntudatot vivén magukkal, hogy híven teljesítették kötelességöket.